વર્ષ ૨લું ∴ નવયુગ ગ્રંથમાળા ∴ પુસ્તક ૯મું

મશહૂર બંગાળી નવલકથાકાર શ્રી. શરતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

વિરચિત

નવવિધાન

: અનુવાદક :

કિસનસિંહ ચાવડા

:: પ્રકાશક ::

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર :: ઝવેરીવાડ :: અમદાવાદ

વર્ષ ૧લું ∴ નવયુગ ગ્રંથમાળા ∴ પુસ્તક ૯મું

મશહૂર બંગાળી નવલકથાકાર શ્રી. શરતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય
વિરચિત

નવવિધાન

: અનુવાદક :

કિસનસિંહ ચાવડા

:: પ્રકાશક ::

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર :: ઝવેરીવાડ :: અમદાવાદ

: પ્રકાશક :
જયંતિલાલ રેવાશંકર દોશી
નવયુગ પુસ્તક ભંડાર
ઝવેરીવાડ : અમદાવાદ

૧ લી આવૃત્તિ   પ્રત. ૨૨૦૦   સંવત ૧૯૮૮

: કિંમત :

વાર્ષિક ફાળે	છુટક
૦—૫—૬	૦—૬—૦
પોસ્ટેજ ખર્ચ સાથે	પોસ્ટેજ ખર્ચ જુદું

: મુદ્રક :
પટેલ પુરુષોત્તમ ચંદરદાસ
ઉદ્દેશ મુદ્રણાલય
ગાંધી રોડ—પૂલ નીચે
અમદાવાદ

અનુવચન

શરતબાબુની સર્જક પ્રતિભાની ગુજરાતને ઓળખ કરાવવાની ન હોય. એમના સર્જનોની સુવાસથી ગુજરાત પરિચિત છે. બંગાળી કુટુંબ જીવનનાં સ્વાભાવિક, સમર્થ અને પ્રતિભાવંત આલેખનોએ એમને બંગાળી સાહિત્યના પ્રાણાચાર્યનું બહુ માનભર્યું બિરદ આપ્યું છે. આ સિદ્ધહસ્ત નવલકથાકારનું 'નવવિધાન' એવું જ સ્વાભાવિક અને હૃદયંગમ સંસારચિત્ર છે. શરતબાબુની વિધાનકલા બંગાળના ગોંસાઈ-ઓનાં રંગદર્શી અને નૈસર્ગિક કુટુંબજીવનનાં કરુણમધુર ચિત્રો આલેખવામાં નિપૂણ અને સમર્થ છે. 'નવવિધાન' પણ એ જ ગોંસાઈઓના કુટુંબ જીવનનું એક સજીવન, સંવાદી અને પ્રાસાદિક આલેખન છે.

આવા પ્રથમ પંક્તિના બંગાલી કલાકારનું સર્જન ગુજરાતીમાં અવતારવાની અનુકૂળતા કરી આપવા માટે હું નવયુગ પુસ્તકભંડારના વ્યવસ્થાપકોનો આભાર માનું છું.

વડોદરા
તા. ૨૫-૧૨-૩૧

કિસનસિંહ ચાવડા

સત્યેનની સ્મૃતિને

: ગ્રાહકોને :

માળાના ગ્રાહકોનું પૃષ્ઠ ૯૭ ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ: અને વાંચવાને ભલામણ કરીએ છીએ.

પ્રકાશક.

: જુઓ ટાઇટલ પેજ ૪થું **ગ્રાહકોને સૂચના** :

:જે માલા પોતાના પહેલા વર્ષના દશ પુસ્તકોમાં અજબ ખ્યાતિ પામેલી છેઃ
એવી ખેડુતો, મજુરો, કારીગરો, સ્ત્રીઓ અને યુવાનોના
જીવનમાં અનેરું ચેતન પ્રગટાવનાર
સસ્તામાં સસ્તી
નવયુગ ગ્રંથમાળા
[વાર્ષિક પૃષ્ઠ ૧૦૦૦નું અવનવું સાહિત્ય]

: લવાજમ : દેશમાં : રૂ. ૩ .·. પરદેશમાં : રૂ. ૪ : (પોસ્ટેજસાથે)

પહેલા વર્ષનાં પુસ્તકો :		કિંમત	પોસ્ટેજ
૧	સબરસ (ઇતિહાસ—મીઠાનો)	૦—૯—૦	૦—૧—૬
૨	જવાહર નેહરુ (જીવન—ચરિત્ર)	૦—૮—૦	૦—૧—૦
૩	ફાંસી (લેખક : વીકટરહ્યુમો)	૦—૫—૦	૦—૧—૦
૪	રાજ્ય આવક વેરો અને આપણી દરિદ્રતા	૦—૫—૦	૦—૧—૦
૫	સ્વરાજ સેવકો (ટુંકા પાંચ જીવન—ચરિત્ર)	૦—૪—૦	૦—૦—૬
૬	અરવિંદ ઘોષના પત્રો (લે : કિસનસિંહ ચાવડા)	૦—૨—૦	૦—૦—૬
૭	પુરસ્કાર અને બીજી વાતો (ટુંકી વાતો)	૦—૬—૦	૦—૧—૦
૮	કાયદાની આંધી (લેખક : પીટર ક્રોપોટકીન)	૦—૪—૬	૦—૧—૦
૯	નવવિધાન (લેખકઃ કિસનસિંહ ચાવડા)	૦—૬—૦	૦—૧—૦
૧૦	સિતમની ચક્કીમાં	૦—૬—૦	૦—૧—૦

બીજા વર્ષના પુસ્તકો છપાય છેઃ—

હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર (જીવન ચરિત્ર) લેખકઃ ઇમામ સાહેબ
રશીયન ઇતિહાસ—
સ્ટેટમેન્ટ અને સંદેશા
સ્વરાજનો નીસરણી

ઉપરના અને બીજાં પુસ્તકો તૈયાર થાય છે. તરતમાં ગ્રાહકોને મોકલવામાં આવશે.

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર—ઝવેરીવાડ—અમદાવાદ

નવવિધાન

૧

શૈલેશ્વર ગોશાલ પહેલી પત્નીના વિયોગ પછી મિત્રો આગળ ફરીથી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાની વાત કરતા ત્યારે શરમના માર્યા એટલા બધા સંકોચાતા કે સૌ મિત્રો મોટેથી હસી પડતા. શૈલેશ્વર કલકત્તાની જાણીતી કોલેજમાં ફીલસુફીના પ્રોફેસર છે. એમની પાસે વિલાયતની ઉંચી ડીગ્રી છે અને મહિને આઠસો રૂપિયાનો પગાર મળે છે. હજી બત્રીસ વર્ષની પણ પુરી ઉંમર નથી. પાંચ મહિના થયા નવ વર્ષનો એક બાળક મુકીને એમની પત્ની અવસાન પામી છે. કલકત્તામાં પટલડાંગા સ્ટ્રીટમાં પેઢી દરપેઢીનું મોટું ઘર છે. આખાય ઘરમાં હવે બાળક વિના એમને બીજું કોઈ કુટુમ્બી જ નથી. હા, નોકર, રસોઇયો, ગાડીવાળો વગેરે મળીને સાત આઠ માણસોની ઘરમાં વસતી છે.

પહેલાં શૈલેશ્વરબાબુની લગ્ન કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી; અને એ સ્વાભાવિક હતું. પણ સમય જતાં હવે પાછી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ; અને એમાંય નવીન નહોતું. એમને ખબર પડી

કે ભવાનીપુરવાળા ભૂપેન્દ્ર બેનરજીની વચલી દિકરીએ મેટ્રીક પસાર કરી છે અને સંસ્કાર સાથે રૂપ પણ ઓછું નથી. આ ખબરમાં ખાસ કુતુહલ નહોતું અને આજના સંસ્કારી ગણાતા વર્ગમાં આ ખબર સામાન્ય હતી, છતાં તે દિવસે શૈલેશ્વરબાબુના દીવાનખાનામાં મિત્રો આગળ આ વાત વિગતવાર ચર્ચાઈ. એક મહેતાજી શૈલબાબુના અંતરંગ મંડળમાં ન હોવા છતાં, પણ આ મિત્રમંડળમાં બેસતા ઊઠતા હતા. એમનો પગાર નાચીજ હતો, પણ સંસ્કારી અને ઉચ્ચ અધિકારીઓની મૈત્રિના સંતોષથી એમને એ ઉણપ લાગતી નહોતી. સ્વભાવે જરા ગાંડપણનો અંશ હતો. એટલે બીજા મિત્રો અને પ્રોફેસરો એમને 'પંડિતજી'ના બહુમાનથી બોલાવતા. મહેતાજી એટલા બેપરવા હતા કે મોઢે આવતું તે બોલી દેતા. સંભાળીને વાત કરવાની એમને ટેવ જ નહોતી અને આ કાર્ય માટે એ પોતાને જવાબદાર માનતા નહોતા. પંડિતજી અંગ્રેજી જાણતા નહોતા એટલે ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ સ્ત્રીની મેટ્રીક, ઈન્ટર કે બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર કર્યાના સમાચાર સાંભળતા ત્યારે એમના ગુસ્સાનો પાર નહોતો રહેતો. ભૂપેન્દ્રબાબુની દિકરીની વાત નીકળી ત્યારે પણ પંડિતજીથી ન રહેવાયું એટલે તરત બોલી ઊઠયા—શૈલબાબુ, પહેલી બિચારીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી, બીજીને ખાઈ ગયા અને પાછા ત્રીજીના જીવ લેવા તૈયાર થયા છો! ઘર જ માંડવું હોય તો તો ઉમેશ ભટ્ટાચાર્યની છોકરી (શૈલેશ્વરની કાઢી મૂકેલી પ્રથમ પત્ની)એ શું અપરાધ કર્યો છે? ગૃહસ્થ બનવું હોય તો કૃપા કરીને એ જ બિચારીને લાવો ને.

ઉપસ્થિત મિત્રોમાંથી કોઇને પણ આ રહસ્યની ખબર નહોતી, એટલે સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. પંડિતજીએ પાછું શરૂ કર્યું—એ બિચારી તરફ ઇશ્વરે કૃપાદષ્ટિ કરી છે અને જ્યારે પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યારે તો તમારી ફરજ છે કે તમે એને જ પાછી સંઘરો. નવા

લગ્નની ભાંજગડમાં મહેરબાની કરીને ન પડશો. મેટ્રીક પાસ છે! પાસ છે તેથી શું એને હક્ક મળી ગયો.

ગુસ્સાને લઇને પંડિતજીની આંખો લાલલાલ થઇ ગઈ. શૈલબાબુએ ક્રોધ દબાવીને કહ્યું—પંડિતજી તમને ખબર નહિ હોય કે એ પાગલ બની ગઈ છે.

ગમે તે કોઇ તેને પાગલ કહેતું, એટલે પંડિતજી પછી કોઇના નહોતા રહેતા. તે એકદમ ચિઢાઈને બોલ્યા—પાગલ તો આખી દુનિયા છે. મને પણ લોક પાગલ કહે છે. એટલે શું હું પાગલ બની ગયો? અથવા હું સાચે જ પાગલ છું?

બેઠેલી મંડળી જોરથી હસી પડી. પરંતુ એ હાસ્યમાં વાત દબાઈ નહિ. હાસ્યનો વેગ શમ્યા પછી શૈલબાબુએ એ આખી ય ઘટના સૌને વિગતવાર કહી સંભળાવી. શરમાતા શરમાતા શૈલબાબુએ કહ્યું—મારા જીવનમાં એ બહુ જ કમનસીબ પ્રસંગ બની ગયો. વિલાયત જતાં પહેલાં જ મારૂં લગ્ન થઈ ગયું હતું, અને ત્યાર પછી તરત જ મારા પિતાશ્રીને મારા સસરા સાથે કોઈ કારણે અણબનાવ થઈ ગયો. એ અણબનાવે ધીરે ધીરે ભયાનક સ્વરૂપ પકડ્યું. એ સિવાય પિતાજીએ એનું મગજ ચસ્કેલ છે એમ કહીને, પોતાના ઘરમાં એવી વહુ નકામી છે એમ માનીને, એને પોતાને પીયેર મોકલી દીધી. વિલાયતથી આવ્યા પછી મેં એને જોઇ જ નહિ.

હવે શૈલેશે જબરજસ્તી હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો; અને વાત આગળ ચલાવી—પંડિતજી! મહારાજ! જો એ પાગલ નહોત તો વિલાયતથી હું પાછો ફર્યો ત્યાર પછી એક વખત પણ એને એના માબાપ સાસરે તો મોકલતને? અને ધારો કે એ અત્યારે આવી પહોંચે તો તમારી તો દુર્ગતિ જ કરી મૂકે. આ ચાહના પ્યાલામાં ગંગાનું પાણી રેડીને અને તમારી હાજરીની પરવા કર્યા વિના આ

ઓરડામાંથી સાવરણી વાળતાં વાળતાં તમને પણ સાથે વાળી કાઢે. બોલો હવે આપ શું કહો છો ?

પંડિતજી જરા શાંત થયા અને આ આખીય ઘટનાનો ઉત્તર ન દેવાયાથી જરા મૂઢ જેવું મુખ કરીને બોલ્યા—ભાઈ, એવું હોય તો ઇશ્વર જાણે.

પરંતુ આ કથનનું સમર્થન કોઇએ ન કર્યું. આમતેમ ગામ-ગપાટા મારીને 'મોડું થયું' કહીને મહેફિલ વિખરાઈ. રોજ આ વખતે જ સભા વિસર્જન થતી હતી અને આજે પણ વખતસર જ સૌ વિખરાયા. પણ આજે કોણ જાણે કેમ સૌના મુખ પર ગ્લાનિ અને વિષાદની છાયા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી, તે ઠેઠ વિસર્જનના અંત સુધી જેમની તેમ રહી.

૨

શૈલેશને મનમાં તો ખબર પડી ગઈ કે મિત્રોએ પોતાના ત્રીજા વિવાહની વાતને અનુમોદન ન આપ્યું, પણ ઉલ્ટું મૌન રાખીને આખીને આખી વસ્તુ તરફ મૂગો ધિક્કાર બતાવ્યો. એટલે એક તરફથી ગુસ્સો અને બીજી બાજુથી લજ્જાને લઈ શૈલેશની વ્યાકુળતાનો પાર ન રહ્યો. અઢાર વર્ષની ઉંમરે શૈલેશનું પહેલું લગ્ન થયું હતું. એ વખતે એની પત્ની ઉષાની ઉંમર માત્ર અગીઆર વર્ષની હતી. રૂપ અને લાવણ્યમાં જરાય ઓછપ ન હોવાથી કાલીપદ બાબુ (શૈલેશના પિતા) નજીવી કિંમતે પુત્રનું વેચાણ કરવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. પણ પાછળની લેવડ દેવડની વાતમાં શૈલેશના વિલાયત ગયા પછી બન્ને વેપારીઓમાં ઝઘડો થયો અને ધીરેધીરે એ ઝઘડાએ ભયાનક દ્વેષનું સ્વરૂપ લીધું. બન્ને સંબંધીઓનો પરસ્પર મોઢું દેખાડવાનો સંબંધ પણ ન રહ્યો. સસરાએ વહુને જબરજસ્તીથી પીયેર

મોકલી દીધી. પરીણામ એ આવ્યું કે પુત્રના વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી પોતાની હઠને લઈ વહુને પોતાને ઘેર ન બોલાવી તે ન જ બોલાવી. અને બોલાવવાની અંતરથી ઇચ્છા ય નહોતી. સામા વેવાઈ ઉમેશ તર્કાલંકાર સ્વાભિમાની પુરુષ હતા. પોતાનું અને કન્યાનું સ્વમાન જતું કરીને પુત્રીને વગર બોલાવ્યે સાસરે વિદાય કરવી એ એમના જેવા માણસને માટે અસંભવિત હતું. ઘણાએએ સમજાવ્યા પણ એ સ્વમાની એકના બે ન થયા. શૈલેશને પ્રવાસ દરમ્યાન જ આ આખીય ઘટનાનો આભાસ થયો હતો, પણ વિગતવાર ઘટનાની એને જાણ નહોતી. જેટલી વાતની એને ખબર પડી હતી, તે જોતાં તો એને એમ લાગતું હતું કે આવો સાધારણ ઝઘડો દૂર કરવો મૂશ્કેલ નહિ પડે, ઘેર ગયા પછી બધું ઠીક થઈ રહેશે. પરંતુ ચાર વર્ષ પછી જ્યારે પાછો સ્વદેશ આવ્યો ત્યારે એના સ્વભાવમાં જબરૂં રૂપાંતર થઈ ગયું હતું. એટલે ઘેર આવ્યા પછી એક બેરીસ્ટરની પુત્રી અને વિલાયતી રીત રિવાજમાં પાવરધી કન્યાની સાથે પોતાના બીજી વારના લગ્નની વાત સાંભળતાં જ એણે સંકોચ વિના પોતાની સંમતિ આપી દીધી. ત્યાર પછી વર્ષો વિતી ગયા. શૈલેશના પિતા આજે તો દુનિયા પર હાજર નથી અને બિમાર વૃદ્ધ તર્કાલંકાર પણ આ સ્થૂલ દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા છે. આ સમય દરમ્યાન શૈલેશને સાસરાની ખબર અંતર મળ્યા કરતી. એની પહેલી પત્ની એના ભાઈઓ સાથે રહે છે અને જપતપમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે. એની શુચિની ભાવના એટલી હદે પહોંચી છે કે એને ગાંડપણ માનીને ભાઈઓ એનાથી કંટાળ્યા છે. આમાંથી એક પણ ખબરથી શૈલેશને સુખ નહોતું. પણ એને એટલું આશ્વાસન હતું કે આવી પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીનું ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક હોય છે.

શૈલેશને વિચારને અંતે લાગ્યું કે ભૂપેન્દ્રબાબુની એ સંસ્કારી કન્યાની આશા હવે છોડી દેવી જ રહી. કોઈ ગામડાની ૨૫–૨૬ વર્ષની અભણ કન્યા લાવીને એના હાથમાં આખું ભર્યું ઘર સોંપી

દેવું એ તો મૂર્ખાઇ જ છે. અને પાછું સોમેન્દ્ર (પુત્ર)નું શું થાય? કદાચ ઉષા આવે તો પણ આ શોક્યના દિકરાને કેમ રાખે એ પ્રશ્ન પણ ગંભીર હતો. આવી ચિંતામાંને ચિંતામાં શૈલેશનું દુઃખ વધતું જતું હતું.

એની બહેન વિભાનું સાસરૂં શ્યામબજારમાં છે. વિભાના પતિ બેરીસ્ટર હોઈ ને વકીલાત કરે છે. એટલે શૈલશને વિચાર આવ્યો કે બહેનની પાસે સોમેન્દ્ર સંકોચ વિના રહી શકશે. પણ પાછો વિચાર આવ્યો કે આ વ્યવસ્થા લાંબી નહિ ટકે.

શૈલેશ ભલો આદમી હતો. એટલું જ હતું કે એનો સ્વભાવ જરા નબળો હતો. એ કારણે એનામાં સંકોચ અને લજ્જા વધારે હતાં. સંસ્કારના અભિમાનની સાથેસાથે એને એવું પણ અભિમાન હતું કે જાણી જોઇને કોઇને જરા પણ અન્યાય એ કરતો નહિ. મિત્રો કદાચ મોઢે ન કહે પણ મનમાં તો જરૂર અપરાધી ઠરાવે એમ શૈલેશનું માનવું સત્ય હતું. એટલે આ જાતની બદનામી સહન કરવી શૈલેશને માટે શક્ય નહોતી.

આખી રાત ચિંતામાં જાગરણ કરીને સવારે વહેલા ઉઠતાંજ એને એક સહજ ઉપાય સૂઝયો, પહેલી પત્નીને બોલાવવા કોઇ માણસ મોકલ્યો હોય તો આખી ગૂંચ સહેલાઇથી ઉકલી જાય. એકતો એ આવશેજ નહિ, અને કદાચ આવશે તો આ મ્લેચ્છોની મિજલસ જોઇને બે દિવસમાંજ નાસી જશે. એટલે પાછળથી મને કોઈ દોષ નહિ દે. એ દરમ્યાન સોમેન્દ્રને પાંચ દિવસ પૂરતો એની ફોઈને ત્યાં મોકલી દઇશ. શૈલેશને એમ થયું કે આવી સીધી સાદી વાત આજ સુધી કેમ ન સૂઝી!

શૈલેશે કોલેજમાંથી અઠવાડિયાની રજા લીધી, અને અલ્હાબા-

દમાં પોતાના એક બાલમિત્ર રહેતા હતા ત્યાં તારથી પોતાના આવવાના સમાચાર મોકલી દીધા. વિભાને પત્ર લખી દીધો કે પોતે ઉષાને તેડવા માણસને નંદીપુર મોકલ્યો છે, એટલે કદાચ એ આવે તો તે દરમ્યાન વિભાએ અહીં આવીને સોમેન્દ્રને શ્યામબજાર લઈ જવો. પોતે અઠવાડિયામાં પ્રયાગથી પાછો આવી જશે.

શૈલેશને એક મામાનો છોકરો હતો, તે એક ઓફિસમાં કારકુન હતો. તેને બોલાવીને શૈલેશે ભાભીને તેડવા નંદીપુર જવાનું કહ્યું.

ભૂતનાથને જરા નવાઈ લાગી. એણે પુછ્યું-કઈ ભાભી ?

શૈલેશ—કેમ ઉમેશ ભટ્ટાચાર્યને ત્યાં તું જાનમાં નહોતો આવ્યો ?

ભૂતનાથ—હા હા યાદ આવ્યું. પણ હું ત્યાં કોઈને ઓળખતો નથી ને ? એ મારી સાથે શી રીતે આવશે ?

શૈલેશ—ન આવે તો કંઈ નહિ. એમાં તને શું નુકસાન જવાનું છે. તારી સાથે એક દાસી અને પાલખી પણ લેતો જજે. આવવાનું ના કહે તો તરત પાછો ફરજે.

ભૂતનાથ આશ્ચર્યભર્યો પલવાર ચૂપ રહ્યો. પછી કહ્યું—ઠીક જઈશ પણ ત્યાં કંઈ તોફાન તો નહિ થાય ને ?

એને ખર્ચના રૂપિયા આપતાં શૈલેશે કહ્યું—શાનું તોફાન થવાનું છે! આજે અગત્યના કારણે મારે પ્રયાગ જવું છે. સાત આઠ દિવસમાં પાછો આવીશ. તારી ભાભી આવે તો તેને આ ચાવીનો ઝૂમખો આપી દેજે. અને ઘર ખર્ચ માટે જે જોઈએ તે એમાંથી લે.

ભૂતનાથે રાજી થઈને કહ્યું-ઠીક પણ મોટા ભાઈ, એકાએક તમારો વિચાર કેમ બદલાઈ ગયો ?

શૈલેશે ચિંતિત ભાવે જરા શાંત રહીને કહ્યું–એ નહિ આવે એ નક્કી છે. તો પણ લોકલાજને ખાતર બોલાવવા જવું તે વ્યાજબી છે. જે ખબર લાવે તે શ્યામબજાર પહોંચાડજે. સોમેન્દ્રને આવીને વિભા લઈ જાય એવું જરૂર એને કહેતો જજે.

રાત્રે પંજાબ મેઈલમાં શૈલેશ અલ્હાબાદ રવાના થયો.

૩

કેટલાક દિવસ પછી એક બપોરે ઘર આગળ એક મોટર આવીને ઉભી, અને તેમાંથી બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષની એક યુવતિ ઘરનાં દિવાનખાનામાં આવી. જમીન પર શેતરંજી બિછાવેલી હતી અને એના ઉપર બેસીને સોમેન્દ્ર એક ચિત્રનું આલ્બમ જોતો હતો. પોતાની નવી માને બધા ચિત્રોની ઓળખ આપતો અને વચમાં વચમાં કોઈક ચિત્રની વિચિત્રતા પર જોરથી હસી પડતો. અચાનક આગંતુક યુવતિ તરફ નજર પડતાંજ સોમેન્દ્ર હર્ષથી બોલી ઉઠ્યો—મા, ફઈબા આવ્યા.

ઉષા ઉઠીને ઉભી થઈ ગઈ. જરા હસીને એણે સોમેન્દ્રને કહ્યું—ભાઈ તેં ફઈબાને પ્રણામ ન કર્યા ?

સોમેન્દ્રને માટે આ શિક્ષણ સાવ નવું હતું. એણે તરત ફઈબાના બુટપહેરેલા પગને ચૂમીને અનિચ્છાએ પણ પ્રણામનો વિધિ પૂરો કર્યો. ઉષાએ કહ્યું—બેન, કેમ હજુ ઉભાં છો, બેસોને.

વિભાએ પૂછ્યું—ભાભી ક્યારે આવ્યા તમે ?

ઉષાએ કહ્યું—સોમવારે. આજે ત્રણ દિવસ થયાં, પણ તમે બેસોતો ખરાં.

વિભા કંઈ દોસ્તી કરવા કે સુમેળ સાધવા આવી નહોતી. એ તો ઘેરથીજ ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં નીકળી હતી, એટલે થડકાતે અવાજે બોલી—બેસવાની ફુરસદ નથી, હું તો સોમેન્દ્રને લેવા આવી છું.

ઉષાએ આ લૂખી વાતચિતનો ઉત્તર હસીનેજ વાળતાં કહ્યું—બહેન, પછી હું એકલી તે અહીં શી રીતે રહીશ ? પિયેરમાં પણ ભાઈઓના બાળકો વડેજ હું જીવતી. મને એકલતા ખૂબ અકારી લાગે છે, બહેન !

આટલું કહીને ઉષા પાછી હસી.

આ હાસ્યનો ઉત્તર વિભાએ કડક સ્વરેજ પાછો વાળ્યો. સોમેન્દ્રને બોલાવીને કહ્યું—સોમેન તારા બાપુએ તને મારે ત્યાં આવવાનું અને રહેવાનું કહ્યું છે. હું અહીં નકામી ખોટી થવા નથી આવી. જા, જલ્દી જઇને તારા કપડાં લઈ લે, પછી મારે ન્યૂમાર્કેટ જવું છે.

માતા અને ફઇબા બન્નેની વચ્ચે સોમેન્દ્રની દશા મૂંઝવણ ભરી થઈ. એનો ઉદાસ ચહેરો એની મૂંઝવણને સ્પષ્ટ રીતે વ્યકત કરતો હતો. ડરતાં ડરતાં એણે કહ્યું—ફઈબા, બાની ઇચ્છા નથીને જવા દેવાની ?

બાળકનું સંકટ જોઈને તરતજ ઉષા બોલી ઉઠી—જવા માટે હું તને ના નથી કહેતી ભાઈ; હું તો એટલુંજ કહું છું કે તારા ગયા પછી એકલાં મને આ મોટું ઘર ખાવા ધાશે.

સોમેને આનો કંઈ ઉત્તર ન વાળ્યો. માતાની પાસે આવીને સોડમાં લપાઈ ગયો. સોમેન ભૂલી ગયો કે એ એની વિમાતા છે.

બાળકના વાળમાં આંગળીઓ રમાડતી અને હસતી ઉષાએ નણંદને કહ્યું—બેન, એને આવવાની ઇચ્છા નથી લાગતી.

લજ્જા અને ક્રોધને લીધે વિભાનો ચહેરો જોવા જેવો થઈ ગયો. સંસ્કારી સમાજમાં રહેવા છતાં અને ઉચ્ચ કેળવણી પામ્યા છતાં એ પોતાને સંભાળી ન શકી. ગુસ્સો પ્રગટ કરતાં બોલી—એને આવ્યા વિના નહીં ચાલે. તમે ન હોત તો એ જરૂર આવત.

ઉષાના હોઠ માત્ર જરા સંકોચાયા. બસ, આ વિના એના ચહેરા પર બીજું ભાવાન્તર ન દેખાયું. એણે કહ્યું—આપણે મોટા માણસો આપણા કર્તવ્યનું પાલન નથી કરી શકતા તો બહેન, આતો બાળક કહેવાય! એની હજી તો ઉંમર કેટલી? અને મને બાળક સંભાળતા આવડે છે એટલે એની ચિંતા તમે ન કરશો.

વિભાએ વધારે કઠોર બનીને કહ્યું—તો પછી હું ભાઈને પત્ર લખી દઈશ?

ઉષાએ શાંતિથી કહ્યું—લખી દેજો. અને જુઓ, ઉંમરમાં તો હું તમારાથી મોટી છું એટલે તમે આમ નકામું રૂસણું નહિ લઈ શકો.

પછી જરા હસીને કહ્યું—આજે ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં તમે બેઠાં પણ નહિ.

વિભાએ ટુંકામાં પતાવ્યું—આજે મારે ઉતાવળ છે, જાઉં છું.

વિભા ઝડપથી આવીને મોટરમાં બેસી ગઈ. બેસતાં બેસતાં જરા ઉંચે જોયું તો બારણામાંજ સોમેનને સોડમાં લપાવતી ઉષા એની તરફ તાકતી પથ્થરની મૂર્તિની જેમ ઉભી હતી.

૪

સાત દિવસની રજા હતી, છતાં શૈલેશે લગભગ અલ્હાબાદમાં પખવાડિયું ગાળ્યું. ત્યાર પછી એક દિવસ કલકત્તા રહીને અકસ્માત એક બપોરે ઘેર આવી ચઢ્યો. નીચે ઓટલા ઉપર સોમેન એક ખૂણામાં પતંગ ઉડાવવાના સામાનની તૈયારી કરતો હતો, એટલે એને પિતાશ્રીના આવવાનું ભાન ન રહ્યું; પણ જ્યાં દૃષ્ટિ પડી કે તરતજ ઉઠીને પ્રણામ કર્યા. હજી પ્રણામ કરવાની ટેવ સોમેનને સહજ નહોતી બની, એ એની રીત ઉપરથીજ સમઝાતું. આ ઢંગથી શૈલેશને જરા આશ્ચર્ય થયું.

શૈલેશે પુત્રને પૂછ્યું—શું કરે છે સોમેન?

સોમેન સહજ ભાવે બોલ્યો—બાપુ, બોલોતો આ મારી પાસે શું હશે.

શૈલેશે કહ્યું-હું શું જાણું!

સોમેન તાળી વગાડીને હર્ષથી બોલ્યો-અરે, એતો આકાશી દીવો છે.

શૈલેશે પૂછ્યું—આકાશી દીવો ?

આ આકાશી દીવાની અદ્દ્ભૂત કથા સોમેને આજ સવારે જ સાંભળી હતી, એજ કથા એણે બાપને કહી—બાપુ, આજેતો સંક્રાંતિ છે ને, એટલે આ દીવાને એક વાંસની સાથે બાંધીને છેક ઉપર અગાશીમાં લટકાવી દઈશું. મા કહે છે કે—મારા દાદા વગેરે પૂર્વજો જે સ્વર્ગમાં છે ને, તેમને માટે આ રોશની કરવી પડે. અને આનાથી ખુશ થઈને તેઓ આપણને આશીર્વાદ મોકલે છે.

શૈલેશનો ગુસ્સો આમતો ઠેકાણે હતોજ નહિ, ત્યાં છોકરાના મુખથી આ શોકજનક કથા સાંભળતાં જ ચીઢાઇ ગયો. એણે દીવાને ઠોકર મારીને સોમેનને ધમકાવતાં કહ્યું—આશીર્વાદ મોકલે છે ! આ બધા કુસંસ્કાર ક્યાંથી લાવ્યો ? કોણ જાણે ! જા તારો અભ્યાસ કર.

મહામહેનત અને ખૂબ આનંદથી તૈયાર કરેલો આકાશદીપ તૂટી જવાથી સોમેન રડવા જેવો થઈ ગયો. આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યા. ઉપલા માળના એક ઓરડામાંથી મીઠો અવાજ આવ્યો—બેટા સોમેન, કાલે બજારમાંથી આનાથી પણ સુંદર આકાશદીપ તને મંગાવી આપીશ. અહીં મારી પાસે આવતો રહે.

બાળક આંખો લૂછતો ઉપર ચાલ્યો ગયો. શૈલશનો મિજાજ હાથથી ગયો અને શું કરવું એની સમજણ ન પડી, એટલે સીધો પોતાના અભ્યાસગૃહમાં ચાલ્યો ગયો. અને તરતજ નોકરને પોકારતી ઘંટડી ટનનનન અવાજથી બોલી ઉઠી. પણ કોઇ બોલ્યું નહિ.

શૈલેશે બૂમ પાડી—અબ્દુલ્લા !

અબદુલ્લાનો પત્તો નહોતો.

ફરીથી બૂમ પાડી—ગીરધારી ! ઓ ગીરધારી !

ગીરધારીને બદલે બંગાળી નોકર ગોકુલે માથું નમાવીને કહ્યું—જી, સરકાર.

શૈલેશે જોરથી બોલતાં કહ્યું—બધા ક્યાં મરી ગયા ?

ગોકુલ ચૂપ રહ્યો.

શૈલેશ—અબ્દુલ્લા ક્યાં છે ?

ગોકુલ—બાએ એને રજા આપી દીધી, એટલે એ ઘેર ચાલ્યો ગયો.

શૈલેશ—અને ગીરધારી ?

ગોકુલે કહ્યું—એ પણ રજા મળવાથી પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો છે.

શૈલેશ ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં બોલ્યો—એટલે ઘરમાં બીજા આદમી જ નથી ?

ગોકુલે માથું જરા હલાવીને કહ્યું—જી, ના બાકીતો સૌ છે.

શૈલેશે કહ્યું—ત્યારે એ બધા શા માટે રહ્યા ? જા, નથી કામ.

શૈલેશે પોતાને હાથેજ બુટની દોરી છોડવા માંડી, કોટ ઉતારીને ટેબલ ઉપરજ નાંખી દીધો, વળગણી પરથી ધોતીયું લીધું અને પાટલુનને ઉતારીને દૂર ફેંકી દીધું. નેકટાઇ–કોલર બધું કાઢીને જેમતેમ ફેંક્યું અને ટેબલ પરથી ઉઠીને આરામ ખુરશી પર બેઠો. ત્યાં પાસેજ ટીપાઇ પર એક ચિઠ્ઠી પડી હતી. એમાં લખ્યું હતું "ઘરનો વિગતવાર ખર્ચ !" ઉઘાડીને જોઇ તો અંદર સ્વચ્છ અક્ષરોમાં રોજનો ખર્ચ વિગતવાર લખ્યો હતો. એકાએક બારણાનો પડદો દૂર થયો અને એક સ્ત્રી અંદર આવી. દૃષ્ટિ મેળવીને શૈલેશે પોતાની દૃષ્ટિને પાછી ખર્ચની ચિઠ્ઠીમાં પરોવી દીધી. સ્ત્રીએ શૈલેશના પગ ચુમીને પ્રણામ કર્યા. અને એક બાજુએ ઉભી રહીને બોલી—ચાહ હમણાં કરી લાવું કે જરા વાર પછી ? અને કેટલા વાગે જમશો ?

શૈલેશે કહ્યું—હું આજે જમવાનો નથી.

ઉષાએ કહ્યું—પણ હાથપગ ધોઈને ઉપર તો આવો. હમણાં નહાવું ન હોય તો કંઈ નહિ. હું નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરીને આવી છું, અને કુમુદને શરબત બનાવવાનું કહ્યું છે.

શૈલેશ—હમણાં બધું રહેવા દે.

ઉષાએ કંટાળીને કહ્યું—હું ઉષા છું, પારકી સ્ત્રી કે નોકર નથી.

શૈલેશ—હું ક્યાં કંઈ પણ કહું છું.

ઉષા—તો પછી આવું કરવાથી શું લાભ?

શૈલેશ—એ તો મારે કામ હતું એટલે જરા જવું પડ્યું. તેં નકામો વિભાની સાથે શા માટે ઝઘડો કર્યો?

ઉષા—એ તો કોઈએ ગપ્પું માર્યું છે. વિભાએ પણ તમને એવું નહિ કહ્યું હોય કે મેં એની સાથે ઝઘડો કર્યો છે.

શૈલેશ—અબ્દુલ્લાને પણ તેં રજા આપી દીધી?

ઉષા—એ વળી તમને કોણે કહ્યું? મેં એને કાઢી નથી મૂક્યો! એને વરસ દિવસથી બિચારાને પગાર જ નહોતો મળ્યો, એને માટે એ મૂંઝાતો હતો. મેં પૈસા ચૂકવીને એને થોડા દિવસની રજા આપી.

શૈલેશે વિસ્મય પામીને કહ્યું—બધો પગાર ચૂકતે કર્યો? ત્યારે તો હવે એ પાછો આવી રહ્યો! અને ગીરધારી?

ઉષા—તમે તો ભલા માણસ છો, બિચારા નોકરોને પગાર ન આપીને રોકી રાખવા અને વરસમાં એમને ઘેર જરા રજા પર પણ ન જવા દેવા એ તો જબરજસ્તી કહેવાય. એમને બિચારાઓને ઘરબાર નહિ હોય? મેં એને પગાર આપીને રજા આપી દીધી.

શૈલેશ—ત્યારે તો હવે આ ઘરને વશિષ્ટ મુનિનો આશ્રમ બનાવી દો.

શૈલેશ હિસાબની ચિઠ્ઠીમાં મોઢું રાખીને જ વાતચિત કરતો હતો. એકાએક એક મોટી રકમ પર દૃષ્ટિ પડતાં ચોંકીને બોલ્યો—આ ચારસો છ રૂપિયાની રકમ શાની?

ઉષાએ ઉત્તર વાળ્યો—આ રૂપિયા મેં મોદીને આપ્યા છે. હજી લગભગ બસો રૂપિયા બાકી રહ્યા છે. આવતે મહીને ચૂકવી આપીશ એવું કહ્યું છે.

શૈલેશ અચકાઇને બોલ્યો—મોદીના છસો રૂપિયા બાકી પડતા હતા?

ઉષાએ હસીને કહ્યું—પૈસા ન આપવા, ન હિસાબ જોવો, પછી આટલા રૂપિયા બાકી ન પડે તો કેટલા પડે? આજે બે વર્ષથી મોદીનો હિસાબ એમને એમ ચઢતો હતો.

આટલી વાર પછી શૈલેશે માથું ઉંચુ કરીને ઉષાની સામે જોઇને પૂછ્યું—બન્ને વર્ષનો હિસાબ તેં તપાસ્યો હતો?

ઉષા—એ વિના તો હું શી રીતે જાણું કે મોદીના છસો રૂપિયા બાકી નીકળે! તપાસ્યા વિના બીજો ઉપાય નહોતો.

શૈલેશ ચૂપ થઈ ગયો. પણ પાંચ મિનિટના સહવાસમાં ય ઉષાથી એ છૂપું ન રહ્યું, કે શૈલેશના ચહેરા પર લજ્જાની છાયા સ્પષ્ટ પડી છે. એણે પૂછ્યું—શું વિચાર કરો છો?

શૈલેશે હસવાનો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું—હું એ વિચારૂં છું કે જેટલા રૂપિયા હતા તે તો તેં ખર્ચી નાંખ્યા. હવે શું કરીશું? પગારને તો હજી પંદર દિવસ બાકી છે.

ઉષાએ ધીરજથી કહ્યું—હું કંઈ નાદાન છોકરી નથી, કે આ બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના જ ખર્ચ કરૂં. તમે તો પંદર દિવસ કહો છો પણ હું કહું છું કે બીજા બે મહીના તમે નીરાંતે રહો. હું એક પૈસો પણ ઘરખર્ચ માટે નહિ માગું. પણ તમે

હિસાબમાં ખૂબ ગોટાળો કર્યો છે. દૂધવાળો કહે છે એના આખા વરસના પૈસા બાકી છે. ધોબીનો હિસાબ લગભગ પચાસ ઉપર જાય છે. બે ત્રણ દરજીઓના હિસાબ પણ એમને એમ પડ્યા છે. મને ખબર નથી એ દરજીનું કેટલું બીલ છે. તો પણ મેં એ સર્વેને પોતપોતાનો બધો હિસાબ લાવવાનું કહ્યું છે.

શૈલેશે વિવ્હળ થઇને કહ્યું—આ બધું તેં શું કર્યું? એ લોકો તો હજાર રૂપિયાનો હિસાબ મોકલશે, તે તું ક્યાંથી આપવાની છું?

ઉષાએ નિશ્ચિત ભાવથી કહ્યું—બધાને ક્યાં એકદમ આપી દેવા છે. ચાર પાંચ મહિનામાં ધીરે ધીરે ચૂકવી દઇશું. હવે બીજું દેવું તો નથી ને! કૃપા કરીને હોય તો કહેજો કે હું તેની પણ ત્રેવડ રાખું.

શૈલેશે ઉષાના ચહેરા પર દૃષ્ટિ ઠેરવીને ધીરે રહીને કહ્યું—ત્રીજે વર્ષે ઉન્હાળાના દિવસોમાં સીમલા જતી વખતે એક માણસને હુંડી લખી આપીને બે હજાર રૂપિયા લીધા છે. મુદ્દલ તો બાજુએ રહ્યું, પણ હજી એનું વ્યાજ સુદ્ધાં આપ્યું નથી.

ઉષા ગાલ પર હાથ મૂકીને અચંબો પામીને બોલી—તમે પણ કમાલ કરી–અને તરત જ હસી પડીને પાછી બોલી–મને લાગે છે તમે એક વરસ સુધી આ કરજમાંથી મુક્ત નહિ થવા દો. પણ હવે કૃપા કરીને નવું દેવું ન કરશો.

શૈલેશ—હવે કોઇનું બાકી નથી રહેતું. કોઇના પાંચ પચીસ નીકળે તો ના નહિ, બાકી મોટી રકમ હવે કોઇની નથી. મને તો લાગતું હતું કે આ જન્મમાં તો દેવું આપી રહ્યા!

ઉષા—સાચું કહો છો? આ દેવા વિષે તમને વિચાર આવે છે?

શૈલેશ—વિચાર? વિચાર તો એટલા આવે છે કે ક્યારેક અડધી રાત સુધી ઉંઘ જ નથી આવતી. પગાર તો પુરો મહીનો પણ

નથી ચાલતો. પણ તને એક વાત કહું. તું મને આશ્વાસન આપીને મહેરબાની કરીને પાછો સંકટમાં ન નાંખીશ. તું સાચે જ માને છે કે એક વર્ષમાં બધું દેવું ચૂકવી શકીશ?

એકાએક ઉષાની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. જે સ્વામીને એ અર્ધો કલાક પહેલાં પુરો ઓળખતી પણ નહોતી, એને માટે એના હૃદયમાં કોણ જાણે કેમ અપાર સહાનુભૂતિને લઈ થતી વેદના પર હાસ્યનો પડદો નાંખીને બોલી—તમે સાચે જ ભલા માણસ છો. ઘર ચલાવવા માટે ખર્ચ થાય તો કંઈ અપાય જ નહિ? પગાર જોતાં તો આ દેવું ચૂકવતાં બહુ વખત નહિ લાગે.

શૈલેશ—પણ આપણને સૌને તકલીફ તો ખૂબ પડશે.

ઉષાએ ભાર દઇને કહ્યું—કોઇને કશી જ તકલીફ થવાની નથી. તમને તો એ પરિવરતનની ખબર પણ નહિ પડે, બસ?

શૈલેશ સ્થિરભાવથી ચુપચાપ બેસી રહ્યો. એના શરીરમાં આવેલી શિથિલતા અને બેચેનીને બદલે એને નિરાંત અને આશાની તાઝગી લાગી.

૫

આટલા દિવસની ગેરહાજરીમાં પત્રો અને વર્તમાનપત્રોનો ઢગલો થયો હતો. આ બધું ઉકેલતાં, કોઇકનો જવાબ લખતાં, શૈલેશને સાંઝ પડી તેની ખબર જ ન રહી. કામ કરતા શૈલેશને કોઈ પડદાની આડમાંથી જુએ તો એની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને મનના સ્વાસ્થ્ય માટે એના તરફ આદર થયા વિના ન રહે, એવી એની અવસ્થા હતી. કામકાજ પુરૂં કરીને તરત જ બટન દાબીને શૈલેશે દીવો કર્યો. અને એક ફીલસુફીનું પુસ્તક લઇને વાંચવા માંડયું. જાણે એક મિનિટ પણ નકામી ગુમાવવી એને પરવડતી નથી. પહેલાં કયારેય શૈલેશને સાંઝે આ સ્થિતિમાં કોઈ જોતું જ નહિ.

શૈલેશે થોડું વાંચ્યું ન વાંચ્યું ત્યાં પડદો જરા હઠાવીને કુમુદે નમ્રભાવે કહ્યું—બાબુજી, બા કહે છે થાળી તૈયાર છે પધારો.

શૈલેશે ઘડિયાળ તરફ જોઇને કહ્યું—હજી પોણો કલાક બાકી છે. મારા ભોજનનો સમય હજી થયો નથી.

કુમુદે પૂછ્યું—તો ઢાંકીને રાખી મૂકવાનું કહું?

શૈલેશે કહ્યું—હા, એ જ ઠીક છે. અબદુલ્લા હોત તો આ બધી ગરબડ ન થાત.

દાસી આટલું પૂછીને જતી હતી, ત્યાં શૈલેશે બોલાવીને કહ્યું—ઢાંકી મૂકવાની જરૂર નથી. કહે કે હું આવું છું.

આજે જમવાના ઓરડામાં ખુરશીટેબલ નહોતાં. શૈલેશે આવીને જોયું તો સાવ સ્વદેશી ઢાઠથી પાટલા બીછાવેલા હતા. જુના પીતળના વાસણો ચકચકિત કરતાં હીંદુ ઘરની સાક્ષી પુરતાં હતાં. થાળી વ્યવસ્થિત અને સુઘડ રીતે પીરસીને મૂકી હતી. જુદી જુદી વાટકીઓમાં શાક અને દાળ પીરસ્યાં હતાં. સામે જ એક પાટલા ઉપર ઉષાની સોડમાં સોમેન બેઠો હતો.

શૈલેશે આસનપર બેસતાં કહ્યું—મને ખબર છે કે કદાચ તું તો જોડે બેસીને નહિ જમે, પણ સોમેનને માટે તો કંઇ વાંધો નથી ને?

એનો ઉત્તર સોમેને જ આપી દીધો—બાપુ, હું તો રોજ બાની સાથે જ જમું છું.

શૈલેશે પોતાને ત્યાં આટલી બધી ચીજો પહેલી જ વાર બનેલી જોઇને પૂછ્યું—આ બધું તેં બનાવ્યું?

ઉષાએ કહ્યું—જી.

શૈલેશે કહ્યું—ત્યારે તો મહારાજને પણ રજા આપી દીધી હશે? એનો પગાર તો હું દર મહીને આપતો હતો. એને એક વર્ષનો પગાર આગળથી આપીને તો નથી રવાના કર્યો ને?

હાસ્યને મુખમાં જ સંતાડીને ઉષા બોલી—દરકાર હોય તો નોકરચાકરને આગળથી પણ પગાર આપવો પડે, માત્ર બાકી રાખવાથી કામ નભતું નથી. મહારાજ તો અહીં જ છે, બોલાવું?

શૈલેશે માથું ધૂણાવીને કહ્યું—ના ના, રહેવા દે. એને જોવા માટે હું આતુર નથી. હું એમ કહેવા જતો હતો કે વચમાં વચમાં એને રસોઈ કરવા દેજે. નહિ તો એ જેટલું શીખ્યો છે તેટલું ભૂલી જશે.

શૈલેશે આજે જે શાંતિ અને સુખથી પેટ ભરીને ભોજન કર્યું એ પ્રસંગ અને અવસ્થાથી એને પોતાની માતા જીવતી હતી, ત્યારનો એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો. એજ સુખની લાગણી અનુભવતાં શૈલેશે ઉષાને પૂછ્યું—તું આ બધું કયારે શીખી?

ઉષાનો ચહેરો ઝળકી ઉઠયો. સ્મિત દબાવતાં એણે કહ્યું—તમને એમ હશે કે તમારા અબ્દુલ્લા બબરચી જેવું કોઈને રાંધતાજ નહિ આવડતું હોય એમ? હું ગોંસાઈની છોકરી છું, પણ મારા પિતા સિધ્ધેશ્વરીના પૂજારી હતા એટલે એ જાતનું રાંધતા પણ મારે શીખવું પડેલું.

શૈલેશ—એટલે મારે ત્યાં સાક્ષાત સિધ્ધેશ્વરી પધાર્યા છે એમને? ચાલો એ અબ્દુલ્લાનો વિયોગ પોણા સોળ આના તો હું આજેજ ભૂલી ગયો. પણ.........

વાકય અધૂરું કહીને શૈલેશ અટકી ગયો.

ઉષાએ આતુરતાથી પૂછ્યું—પણ શું? પૂરું કરોને.

શૈલેશ—પણ આ દેવાનું શું થશે?

ઉષાએ દક્ષતાપૂર્વક કહ્યું—મેં તમને એમતો નથી કહ્યું ને કે તમને અને છોકરાને ભૂખે મારીને હું દેવું ચૂકવવાની છું. કૃપા કરીને હવે એ દેવાની વાત તમે કાઢશો જ નહિ. એ જે છે તે મારે માથે.

શૈલશ—મને એવી ટેવ નથી, પણ.........

"પણ શું? પણ બણ નહિ. ખાવા ખાતર ઓછું તમે દેવું કર્યું છે?" ઉષાએ શૈલેશનો ભાર હલકો કરવાનો કિમિયો અજમાવ્યો.

શૈલેશે નમ્ર બનીને કહ્યું—ઉષા, મને શી ખબર પડે કે આટલું બધું દેવું શી રીતે થયું ?

ઉષાએ હસતાં હસતાં કહ્યું—હવે એ જાણવાની તમારે જરૂર પણ નથી. પરંતુ કૃપા કરીને હવે મને કોઈ દિવસ પાગલ કહીને તિરસ્કારી ન કાઢશો !

શૈલેશે મુગામુગા ભોજન સમાપ્ત કર્યું. સોમેન અત્યાર સુધી શાંત હતો. પિતાનું ભોજન પૂરું થએલું જોઈ એણે માતાને કહ્યું—મા, ચાલો હવે આપણે જમી લઇએ. કાલવાળી પેલી જટાયુ ગીધની વાત પણ આજે તમારે પૂરી કરવાની છે. પછી માએ જટાયુના છોકરાને શું કહ્યું ?

શૈલેશે ઉંચું જોઇને કહ્યું—જટાયુના છોકરાએ ગમે તે કર્યું પણ આ છોકરાએ તો તારૂં દિલ હરી લીધું છે, નહિ ઉષા ?

છોકરાના માથાપર વાત્સલ્યથી હાથ ફેરવતી ઉષા માતૃત્વના ભાવથી લચી પડતી મુગીજ રહી.

શૈલેશે પ્રશ્ન કર્યો—ઉષા, આનું કારણ તને ખબર છે ?

ઉષાએ ધીમેથી કહ્યું—મા વિનાનો છોકરો અત્યાર સુધી ઘરમાં એકલો હતો, એટલે એને કોઇની હુંફ જોઈએ તો ખરી ને ?

શૈલશ—ઉષા, એ કારણતો ખરું પણ એનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આ છોકરાને વાત્સલ્ય માણવા મળ્યુંજ નથી. માતા વિના મીઠી હુંફથી એ કમનસીબ છોકરો વંચિતજ રહ્યો છે.

ઉષાનું મુખ જરા લાલ થઈ ગયું. એણે કહ્યું—તમારી તો વાતોજ દુનિયાથી જુદા પ્રકારની હોય છે. તમારે શું જોઈએ ? મીઠાઇ મૂકું કે શાક ?

શૈલેશ આશ્ચર્યથી ઉષાના મુખને નિરખી રહ્યો. અત્યાર સુધી આવો આછો છતાં અંતરની સહૃદયતાભર્યો આગ્રહ અને હૃદયની વ્યગ્રતા પૂર્વકની આતુરતા એણે માણ્યાં નહોતાં. શૈલેશને માટે આ ભાવો કલ્પનાતિત, અપ્રાપ્ય હતાં. એટલે એ ભાવ અનુભવતાં એને અપૂર્વ આનંદ આવ્યો. એને લાગ્યું, વિતેલા વર્ષોનું અંતર કોઈ માયામંત્રને બળે અલોપ થઇ ગયું, અને બચપણમાં સાંભળેલા કોઇ મીઠા ગીતની ટેક એને અકસ્માત સાંભરી. શૈલેશ પોતાની માતાને એકનો એક દિકરો હતો. આ ભાવ યાદ આવવાથી અને એનું સંવેદન તિવ્ર બનવાથી શૈલેશના અંતરમાં થડકાર થયો. ચકિત માણસની જેમ થાળીમાં હાથ રાખીનેજ શૈલેશે કહ્યું—ઉષા, હવે હું ઘરની તો શું પણ મારી પણ ચિંતા નહિ રાખું, બસ? આજે મને એમ થાય છે કે આખા સંસારનો ભાર મારે માથેથી ઉતરી ગયો. મને મારું જીવન આજે ભાર વિનાનું હળવું લાગે છે.

૬

સાત દિવસ તો કોણ જાણે ક્યાં વિતી ગયા એ જણાયું ય નહિ! પાછો રવીવાર આવ્યો પણ શૈલેશને ફુરસદ ન રહી. સવારે ઉઠતાં જ ઉષાએ કહ્યું—હું તમને રોજ કહું છું, પણ તમે સાંભળતા જ નથી. આજે જરા વિભાબેનને ત્યાં જઈ આવો ને! એમને કેવું વિચિત્ર લાગતું હશે. તમે સાચે જ અમારી વચ્ચે અણબનાવ કરાવવા ઇચ્છો છો?

શૈલેશે શરમિન્દા બની ને કહ્યું—કોલેજમાં આજકાલ એટલું બધું કામ રહે છે કે વખત જ નથી મળતો.

ઉષા—એ તો મને ખબર છે. પણ આતો કોલેજથી ઘેર આવતાં પણ પા કલાકમાં પૂરૂં થાય એવું કામ છે.

શૈલેશ—ઉષા, ઘેર આવતી વખત તો એટલો થાકી જાઉં છું કે ન પૂછો વાત. તું એ છોકરાઓ સાથે કામ લે તો તને ખબર પડે કે કેટલો માનસિક પરિશ્રમ પડે છે.

ઉષાએ હસીને કહ્યું—ગમે તેમ હોય, આજે તો હું તમારે પગે પડું છું; ગમે તેમ કરીને વિભાબહેનને મળી આવો. રવીવારે પણ જો કંઈ બહાનું કરીને તમે એ વાત રાખી મૂકશો તો વિભાબહેન મારૂં મોઢું નહિ જૂએ.

ઉષાએ ગાડીવાળાને બૂમ પાડી, અને ગાડી તૈયાર કરવાનું કહ્યું; સાથે સાથે આજ્ઞા પણ કરી કે બાબુજીને શ્યામબજાર મૂકીને ગાડી જલ્દી પાછી લઈ આવ, મારે ગાડીની જરૂર છે.

જતી વખતે શૈલેશે સોમેનને સાથે લેવા માંડ્યો, તો ઉષાની ગોદમાંથી નીકળવું એને કાળ જેવું લાગ્યું. સોમેનનું મોઢું પડી ગયું. ફોઈની પાસે જવામાં એને જરાય આનંદ નહોતો આવતો. ખાસ કરીને તે દિવસની વાતચિત સાંભળ્યા પછી તો એને વિભા તરફ બિલકુલ સદ્‌ભાવ નહોતો. ઉષાએ છોકરાને સોડમાં જરા દબાવી ને કહ્યું—સોમેનને રહેવાદો, એ મારી સાથે આવશે.

શૈલેશે પૂછ્યું-તને કેમ ખબર પડી કે એને નથી આવવું?

"તમને જોઈનેજ કંઈ આ ઘરમાં હું નથી આવી?" કહીને હસતી હસતી ઉષા ઉપર ચાલી ગઈ.

શૈલેશને શ્યામબજારથી પાછા વળતાં લગભગ અઢી વાગી ગયા. સાથે વિભા, વિભાના પતિ ક્ષેત્રમોહનબાબુ અને એમની ૧૭-૧૮ વર્ષની એક બહેન પણ શૈલેશની સાથે આવવાં તૈયાર થયાં. શૈલેશની ઈચ્છા નહોતી કે વિભા સાથે આવે. પણ એ પોતાની મેળે જ તૈયાર થઇ, ત્યારે શૈલેશ નિરૂપાય બની ગયો. ઉષાની વિરૂદ્ધ એને ઘણી ફરિયાદો હતી. પોતાને જ માત્ર કટાક્ષથી ભરી વાતો સંભળાવીને એને સંતોષ નહોતો થયો, એટલે ગામડાની ગરીબ ઘરની ગમાર ભાભીને આ બધાના દેખતાં શરમિન્દી કરવાની એની પ્રબળ લાલસા હતી. મોટાભાઈને મળ્યા પછી આજે એણે જે મળ્યું તેની આગળ

એક જ વાત કરી હતી, કે કાઢી મૂકેલી વહુને લાવીને ભાઈએ ભૂલ કરી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વર્ગસ્થ માતા પિતાને લાંછન લગાડયું છે. જેમણે એ સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો તેજ સ્ત્રીને પાછી ઘરમાં લાવી જ કેમ શકાય? સમાજમાં, સગાવ્હાલાંઓમાં જેને આત્મીય કહેવાય નહિ, સામાજીક આનંદોત્સવોમાં જેને સાથે લઈ જતાં શરમ આવે, અને ભાભી કહીને સંબોધન કરતાં પણ જેમાં નીચું જોવું પડે, એવી અભણ અને ગમાર સ્ત્રીને ભાઇ લાવ્યા. એટલે હવે વિભાના મનમાં થયું કે સમાજમાં શી રીતે આંખો ઉંચી કરી શકાશે?

અપરિચિત ઉષાનો પક્ષ લઇને બે ચાર વાતો કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં ક્ષેત્રમોહનબાબુ પોતાની પત્નીનાં ખીજવાટ ભર્યાં જવાબો સાંભળીને ચૂપ રહ્યા હતા. વિભાએ નારાજ થઇને કહ્યું—ભાઇ મનમાં સમઝે છે કે હું કશું જાણતી નથી, પણ મને બધી ખબર છે. ઘરમાં પગ મૂક્તાં જ અબ્દુલ્લા જેવા જુના નોકરને માત્ર મુસલમાન હોવાને કારણે કાઢી મૂક્યો. ગીરધારીને પણ શુદ્ર સમજીને રજા આપી દીધી. જેને નાતજાતની જ આટલી બધી પડી છે, તેની સાથે આપણા જેવાથી તો સંબંધ પણ શી રીતે રાખી શકાય? હું તો આવી ભાભીને એક દિવસ પણ મારા ભાઇની સ્ત્રી તરીકે ન સ્વીકારૂં. પછી એને માટે જેને ખોટું લાગવાનું હોય તેને ભલે લાગે.

બધા સમજી ગયા કે આ કટાક્ષ કોને ઉદ્દેશીને થયો છે. શૈલેશે ધીરા અવાજે ઉત્તર વાળ્યો—અબ્દુલ્લા વગેરેને કાઢી નથી મૂક્યા, બ્હેન, એતો બધા ઘેર જવા માટે ઉંચા નીચા થતા હતા એટલે એમને રજા આપી.

પ્રત્યુત્તરમાં વિભાએ ભાઇને તરત જ સ્પષ્ટ સંભળાવ્યું—પેલી ભાભીના વખતમાં તો એમને ઘેર જવાની આટલી બધી ઉત્સુકતા નહોતી થઇ? આમનો પગ ઘરમાં પડયો અને એ બિચારાઓને ઘેર જવું પડયું એજ મારૂં કહેવું છે ને!

શૈલેશને આનો ઉત્તર આપવો ઠીક ન લાગ્યો, એટલે ચૂપ રહ્યો.

વિભાએ પૂછ્યું—નોકર તો બધા ગયા, તે હવે તમારૂં કામ શી રીતે નભે છે?

શૈલેશે બેપરવાથી જવાબ આપ્યો—ગમે તેમ પણ ચાલે છે. કામ તો ઓછું કોઈનુંય અટકી રહે છે?

વિભાએ પાછી આ સગવડને અનિવાર્ય અગત્ય આપતાં કહ્યું—મને ખબર છે કે આપણે ત્યાંના જે જુના માણસો ચાલ્યા ગયા એ હવે પાછા નથી આવવાના. પણ આપણા ઘરને કોઇ ધર્મ-ધ્વજી પંડિતનું ઘર બનાવી દીધે કેમ ચાલશે? આપણા સમાજનો તો ખ્યાલ રાખવો પડશે ને? એમની સાથે સંબંધ રાખવો હોય તો આ ધર્મધ્વજી પાખંડોનો બહિસ્કાર અને નવા સંસ્કારોનો સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. એટલે પાછા સારા માણસો શોધીને રાખી લ્યો, નહિ તો લોકો શું કહેશે?

શૈલેશે મૂગા ભાવથી જ ઉત્તર વાળ્યો—કામ નહિ ચાલે એટલે રાખી લઈશું.

વિભા—અત્યારેય તમારું કામ શી રીતે ચાલે છે એ તો તમે જાણો, મારાથી તો નથી સમઝાતું.

વિભા ઉઠીને કપડાં પહેરવાં ઓરડામાં ગઈ. જતાં જતાં બબડી—બાપનું ઘર રહ્યું એટલે ગયા વિના ન ચાલે, પણ કોણ જાણે એક પ્યાલો ચાહ પણ મળશે કે નહિ!

ક્ષેત્રમોહન હજી સુધી મુગા બેઠા હતા. ભાઈ અને બહેનના વિતંડાવાદમાં દખલ કરવાની એમની ઇચ્છા નહોતી. પણ હવે એમનાથી ન રહેવાયું. એટલે બોલી ઉઠ્યા—પહેલાં જરા જઇને જો તો ખરી, આમ નકામી બૂમો પાડવાથી શું લાભ? ન મળે તો પછી મનમાં આવે તેવું કહેજે.

વિભા–મેં બધું જોયું છે. એતો પહેલે દિવસે જ એમના રંગઢંગ જોઇને હું એમને ઓળખી ગઇ છું.

આટલું બોલીને વિભા ઓરડામાં કપડાં પહેરવાને ચાલી ગઇ. વિભાને કંઇયે જોવાની ફુરસદ નહોતી અને જોવાની ઇચ્છા પણ નહોતી. પત્નીનો પક્ષ સહજ રીતે લેવા ટેવાયલા ક્ષેત્રબાબુ બોલ્યા—કેમ શૈલેશ, આ બધું સાચું છે? બધા નોકર ચાકરને રજા આપી ને ઘરને આશ્રમ તો નથી બનાવી દેવું ને? ખાવાપીવાનું કેમ ચાલે છે?

શૈલેશે હસીને કહ્યું—શાંતિથી જમું છું. જે પહેલાં જમતો હતો.

ક્ષેત્ર—ગળે ઉતરે છે ખરું?

શૈલેશ—ગળે અટકતું તો નથી જ.

હસીને ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—એતો જાણે ખબર પડી. એતો ખાતી વખતે કોઇનેય ગળે અટકતું નહિ હોય. પણ સાચી વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે આપણે સોસાયટીમાં આ સત્યને સ્વીકારવામાં નાનમ સમજીએ છીએ. હવે તમે આજ રીતે જીવવાનું સ્વીકાર્યું છે?

શૈલેશે જરા થોભીને કહ્યું—ક્ષેત્રબાબુ, સાચી વાત તો એ છે કે મેં પોતે તો કશું જ નક્કી કર્યું નથી, અને એ નક્કી કરવાનો ભાર એણે મારા ઉપર નાંખ્યો પણ નથી. મેં એટલું નક્કી કર્યું છે કે એની મરજી વિરૂદ્ધ એના ઘરવ્યવહારમાં હું ખલેલ નથી કરવાનો.

ક્ષેત્રબાબુએ બારણા ભણી દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું—જો જો, આ વાત તમારી બહેને જાણી તો અહીંથી અમારે જવું મૂશ્કેલ થઈ જશે.

શૈલેશ—મૂશ્કેલ થાય કે નહિ પણ જે સત્ય છે તેને શા માટે છુપાવવું? પહેલાં તો મહીનાના પંદર દિવસ વિતે એટલે એ ચિંતા થવા માંડે કે બાકીના પંદર દિવસ શી રીતે વિતશે? એ બધી

વાતો હવે મને નથી સતાવતી. એક તો ચોકખું મને દેખાય છે કે હવે હું જીવું છું. ઘરવ્યવહારનો કિમિયો તમારી સાળીની કરામત છે. એણે જ મને બચાવી લીધો અને ઉગાર્યો, એટલે અત્યારે તો એ જ મારી સિદ્ધેશ્વરી છે.

ક્ષેત્રબાબુ—આ બધું તમે શું કહો છો ? સાચે જ ઉષામાં આટલું દૈવત છે? ઘરખર્ચની પીડા તમારે એકલાને જ નહિ મારે પણ એટલી જ છે. હું તો દેવામાં દિવસેને દિવસે વધારેને વધારે ડૂબતો જાઉં છું. અને હવે તો ગળા સુધી આવી ગયું છે. એનાથી ઉગરવાનો એકેય ઉપાય નથી સૂઝતો. મને તો ક્યારેક એવું થાય છે કે આ ઘરબાર છોડીને જંગલમાં નાસી જાઉં.

શૈલેશ—અલ્હાબાદ જતી વખતે હું એક માસનો પગાર કબાટમાં મૂકી ગયો હતો. અને કહીને ગયો હતો કે એટલામાં જ મહીનો પૂરો થવો જોઇએ. પહેલાં કયારેય આ વસ્તુ શકય બની જ નહોતી. એટલે મને તો આશા જ નહોતી. સોમેનની માના જમાનામાં અને એના મૃત્યુ પછી પણ એ સંભવિત જ નહોતું બન્યું. મેં એમ માનેલું કે આ ડરથી પણ જો એ આટલા પૈસામાં મહીનો પૂરો કરે તોય ઘણું થાય. જે નોકરને કાઢી મૂકવાથી વિભા નારાજ થઈ ગઈ એમને માત્ર મુસલમાન કે નીચ જાતિના હોવાને કારણે જ રજા નહોતી આપી. પણ ચઢેલા વરસનો પગાર લઈને ખુશી થઇને એ લોકો ગયા છે. મોદીના ૪૮૦) રૂપિયા બાકી હતા એ પણ ભરાઈ ગયા. એક કાગળમાં આ બધી પાઈએ પાઇનો હિસાબ હું આવ્યો ત્યારે તૈયાર હતો. મેં આવીને પૂછ્યું—કે ઉષા, તેં આ શું નાદાની કરી? બાકીના પંદર દિવસનો ખર્ચ કેમ ચાલશે? ત્યારે એણે ઉત્તર વાળ્યો—હું કંઈ નાની છોકરી છું તે આ બધું નથી સમજતી? અને સાચે જ કહું છું કે આજ સુધી અમને જરાય તંગી કે તકલીફ નથી પડી. એના હાથે તૈયાર થએલી રસોઇનો સ્વાદ મારે માટે સાવ

નવી અને આનંદની વસ્તુ છે. અને મારો વિશ્વાસ છે કે મારું બાકીનું દેવું પણ એ સમજુ સ્ત્રી ગમે તેમ કરીને વાળી દેશે.

ક્ષેત્રમોહન કંઈ કહેવા જતા હતા ત્યાં વિભાને આવતી જોઇને ચૂપ થઈ ગયા.

મોટર તૈયાર થતાં સૌ વિદાય થયાં. આખે રસ્તે ક્ષેત્રમોહનબાબુ મુગા જ રહ્યા, વિભાને આ સમજાયું નહિ પણ એણે તો ભાઈની સાથે ભાભીની વિરુદ્ધ વાતો કર્યા જ કરી.

૭

મોટરને દોડતાં કેટલીકવાર ! થોડી જ વારમાં બધાને લઈને મોટર શૈલેશને આંગણે આવી પહોંચી. ઘરમાં પેસતાં જ સામે સોમેન મળ્યો. ઓટલાના એક ખૂણામાં બેસીને એક હથોડી વડે પોતાના નાના એન્જીનની દુરસ્તી કરતો હતો. એને જોઇને કોઈની બોલવાની હિંમત ન ચાલી. એના ગાલે અને આખે શરીરે તિલક અને છાપાનો શણગાર હતો. ગંગાઘાટના મહારાજોએ પોતાની પાસે હતા એટલા લાલ, પીળા, સફેદ રંગથી જગન્નાથથી માંડીને અયોધ્યાના રામ-સીતા સુધીના બધા દેવતાઓનાં નામ લખ્યાં હતાં.

વિભાએ જરા કટાક્ષ કરીને કહ્યું—ભાઇ, દૃશ્ય તો ખૂબ સુંદર છે, નહિ ?

આ ત્રણે જણ આગળ શૈલેશના મુખમાંથી શબ્દ ન નીકળ્યો. સ્વભાવે જ એની પ્રકૃતિ કોમળ હતી; ગમે તે કારણે ધમાલ તોફાન અને અશાંતિ ઉપજાવવાની એને ટેવ નહોતી. પરંતુ આ વખતે

બહેનની અત્યંત કટુ ઉક્તિ એને માટે અસહ્ય થઇ પડી. બાળકના ગાલ પર જોરથી એક થપાટ મારી ખીજાઇને બોલ્યો—બદમાશ ! આ આખે શરીરે ચિતરામણ શાના ? ક્યાંથી કરાવી લાવ્યો ?

સોમેને રડતાં રડતાં જે કહ્યું તેનો સાર એવો હતો કે આજે એ એની માતા સાથે ગંગાસ્નાન કરવા ગયો હતો. શૈલેશે અકળાઇને જોરથી ધક્કો મારીને કહ્યું—જા સાબુથી બધું ધોઈ નાંખ.

બધા આવીને શૈલેશના અભ્યાસગૃહમાં દાખલ થયા. ભાઈ અને બહેન બન્નેના મુખ પર પાર વિનાની ગંભીરતા છવાયલી હતી. થોડીવાર સુધી તો કોઈ કંઈ બોલ્યું જ નહિ. શૈલેશના લજ્જિત અને ઉદાસ મુખથી એજ જાહેર થતું હતું કે આવું એણે સ્વપ્નેય ધાર્યું નહોતું. પરંતુ વિભા મુગીમુગી પણ દર્શાવતી હતી કે આ બધા રંગઢંગની એને પહેલેથી જ ખબર હતી.

સૌથી પ્રથમ ક્ષેત્રબાબુ બોલ્યા, એમણે અકસ્માત જ હસીને કહ્યું—શૈલેશ તમે તો એક ચાહના પ્યાલામાં આટલું બધું તોફાન મચાવી દીધું કંઇ ? બાળકને બિચારાને શા માટે માર્યો, અને શું સમઝીને ? તમારી સાથે તો કોઇને ત્યાં જવાય અવાય પણ નહિ.

પતિની વાતો સાંભળીને વિભા તો અચરજથી મૂઢ જેવી બની ગઇ. ક્ષેત્રબાબુના મુખ તરફ જોઇને બોલી—ચાહના પ્યાલામાં તોફાન ! એટલે તમે શું આ ઘટનાને બાળકોની રમત સમજો છો ?

ક્ષેત્રબાબુ—મને આમાં કંઇ ભયાનક વસ્તુસ્થિતિ નથી લાગતી.

વિભા—એટલે ?

ક્ષેત્રબાબુ—એટલે શું ? અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. આજે ગંગા નહાવાનું પર્વ હશે. સોમેન એની માતાની સાથે નહાવા ગયો હશે. આમ નહાવામાં એણે કંઈ મહાન પાપ કરી નાંખ્યું હોય એવું મને નથી લાગતું !

વિભાએ સ્વામી પર અતિશય ચિઢાઈને કહ્યું—આગળ ?

ક્ષેત્રબાબુ—આગળ શું ? ત્યાર પછી જે થયું તે સ્વાભાવિક છે. ઘાટ પર બ્રાહ્મણોનો પાર નથી રહેતો. બેચાર પૈસાની આશાએ બિચારા કોઇ બ્રાહ્મણે ચંદનના બેચાર છાપા મારી દીધા, એમાં આટલી મારપીટ કરવાનું શું કારણ?

વિભાએ ચઢેલા ક્રોધમાં જ પૂછ્યું—એનું પરિણામ શું આવે છે એ વિચાર્યું છે ?

ક્ષેત્રબાબુ—બપોરે છોકરો જ્યારે હાથમોઢું ધોત ત્યારે ધોવાઈ જાત, આ એનું પરિણામ !

વિભા—બસ એટલુંજ ! તમારે છોકરાં હોત તો હું ધારું છું તમે આમજ ફટવી નાંખત ?

ક્ષેત્રબાબુ—મારે છોકરાંજ નથી એટલે આ સવાલ નિરર્થક છે.

વિભાએ આ જવાબથી મનમાં ને મનમાં આઘાત પામીને કહ્યું—આ સવાલ નિરર્થક હોઈ શકે છે, અને આ ચંદન પણ ધોવાથી જતું રહે છે, એની તો મને ખબર છે, પરંતુ આ છાપાની છાપ મનમાંથી જલદી નથી ભૂંસાતી. બાળકોના ભાવી જીવન ભણી નજર રાખીને જ માબાપને વર્તવું પડે છે. તમે લોક ગમે તેટલું કહો પણ હું તો ચોકખું કહું કે આ કામ અનુચિત અને નિરર્થક છે.

ક્ષેત્રબાબુ—એમાં “ તમે લોક ” કહેવાની જરૂર નથી. વિરોધ તો હું એકલોજ કરૂં છું. શૈલેશે તો બાળકને થપ્પડ મારીને અને ગરદન પકડીને એનું પ્રાયશ્ચિત કરી નાંખ્યું. પણ મને કહેવા દો કે આપણાથી એવી આશા ન રખાય અને રાખવી ઉચિત પણ નથી, કે એક પંડિત કુટુંબની છોકરી અહીં આવીને ત્રણચાર દિવસમાંજ મડમ બની જાય ! ગમે તેમ હોય, તમે બન્ને ભાઈ બહેન આ વિવાદ અને ઝઘડો કર્યા કરો, હું તો જાઉં છું.

શૈલેશ ચુપ બેઠો હતો. ક્ષેત્રબાબુ ભણી જોઇને બોલ્યો—ક્યાં જાઓ છો ?

ક્ષેત્રબાબુ—ઉપર જાઉં છું. સાળી સાહેબને જરા મળી આવું જોઈએ મારી સાથે બોલે છે કે નહિ ? જરા ખુશામત કરી આવું !

ક્ષેત્રમોહન ચાલ્યા ગયા. ઉપર જઇને બારણા પાસે જઇને બૂમ પાડી—ઉષાબહેન, મારા નમસ્કાર સ્વીકારજો.

ક્ષેત્ર બાબુને જોતાંજ ઉષાએ સ્હેજ આધું ઓઢયું અને માનપૂર્વક ઉભી થઈ ગઈ.

પાસે બેઠેલો સોમેન તરત બોલી ઊઠયો—અરે આતો ફુઆ !

ઉષાએ પાસેની આરામ ખુરશી બતાવીને ખૂબ નમ્ર અને ધીરા અવાજે કહ્યું—પધારો, બેસો.

ઉષાની આસપાસના બન્ને કબાટ ઉઘાડા પડયાં હતાં, અને શૈલેશના બધાં કપડાં આમ તેમ બહાર પડયાં હતાં. કેટલાં કપડાં હશે એનો અંદાજ કાઢવો મૂશ્કેલ હતો. ક્ષેત્રબાબુએ ખુરશી પર બેસતાં કહ્યું—આ બધું શું થાય છે ?

એ ઢગલામાંથી એક જોડ મોજાં બહાર કાઢીને સોમેને કહ્યું—આ લ્યો, એક જોડ વધારે નીકળી. જૂઓ, બા, અહીં એક તરફ જરા જેટલું કાણું છે, બસ.

ઉષાએ બાળકના હાથમાંથી જોડ લઇને એક તરફ મૂકી દીધી. સંભાળપૂર્વક કપડાંને જુદાજુદા મૂકવાની રીત જોઈને ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—કોઈ અનાથાશ્રમમાં આપવા માટે કપડાં જુદા કાઢો છો ?

ક્ષેત્રબાબુ તો એમ સમઝીને આવ્યા હતા કે ગામડાની છોકરી એમને જોઇને શરમની મારી સંકોચાઈ જશે અને ઘૂમટો તાણીને કદાચ ખૂણે ભરાઈ જશે. પણ ઉષાના વર્તનમાં એવું કશુંજ ન

દેખાયું. હા એણે દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ ન મેળવી, પણ નીચું મુખ રાખીને સ્વાભાવિક રીતે ઉત્તરો આપ્યા. ઉષાએ કહ્યું—આમાંથી કેટલાંક કપડાંને દુરસ્ત કરવા હું દરજીને ત્યાં આપવાનો વિચાર કરું છું. મોજાંની જોડોજ એટલી બધી છે કે કદાચ દસવર્ષ સુધી નવી નહિ ખરીદવી પડે.

થોડી વાર આશ્ચર્યમાં રહીને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—અત્યારે અહીં કોઈ નથી એટલે એકવાત કહેવાની ઇચ્છા છે. તમારી નણંદને જોઇને તમે એના પતિ વિષે કોઈ મત ન બાંધી બેસશો. સોમેનને જે માર પડ્યો એ ઉપરથી તમે શૈલેશની કીંમત ન આંકશો. એતો બહુ ભલા માણસ છે.

ઉષાએ આ વાતનો કંઇજ જવાબ ન દીધો. છાની માની એતો ઉભીજ રહી. એટલે ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—તમે બેસોતો ખરાં. મારે ખાતર આમ ઉભા રહેવાની જરૂર નથી. તમારી પાસેતો મારે ગૃહકેળવણી માટે શિક્ષણ લેવા આવવું પડશે.

ઉષાએ નીચે શેતરંજી પર બેસીને હસતાં હસતાં કહ્યું—સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ પુરુષો માટે આવશ્યક નથી.

ક્ષેત્ર—એનો જવાબ કોઇ બીજે દિવસે આપીશ.

ઉષા ચુપચુપ કપડાં જુદા કરવા લાગી, પણ થોડી વાર રહીને બોલી—આ કાર્ય તો ગરીબો માટે છે. આપ જેવા શ્રીમંતોને આ શિક્ષણની તો જરૂરજ નહિ પડે.

ક્ષેત્રમોહને લાંબો શ્વાસ મૂકીને કહ્યું—ઉષાબહેન, બહારનાં દેખાવ અને ભભકો જોઇને આપના જેવા પણ જો ભૂલાવામાં પડશે. તો પછી અમારા જેવા અભાગીઓનું દુઃખ જાણનાર કોઇ નહિ રહે. મને એમ થાય છે કે મારી નાની બહેનને થોડા દિવસ તમારી પાસે મૂકી જાઉં, કે તમારી નિપુણતાની અસર એને પણ લાગે.

ઉષા ચૂપ રહી. ક્ષેત્રબાબુ કંઇ કહેવા જતા હતા ત્યાં જોડાનો અવાજ સંભળાયો, અને એમણે કહ્યું—બધા ઉપર આવે છે, જુઓ બીજી વિનંતી એ કે શૈલેશની બહેન, અને મારી બહેનનાં કપડાંનું સામ્ય જોઇને બન્ને હૃદય સરખાં ન માની લેશો.

ઉષાએ હસીને કહ્યું—મને ઓળખતાં આવડે છે.

ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—એવો તો મને વિશ્વાસ છે.

૮

શૈલેશ, વિભા અને વિભાની નણંદ ઉમા ઉપર આવ્યાં. શૈલેશ અને વિભા ઓરડામાં પહેલાં આવ્યાં. ઉમા પાછળ હતી. એ બારણાની અંદર પગ મૂકવા જાય, ત્યાં જ ક્ષેત્રબાબુએ ઇશારાથી સમજાવ્યું કે બુટ બહાર કાઢીને અંદર આવજે.

વિભાએ આ ઇશારો જોઈ લીધો અને ક્ષેત્રબાબુ તરફ ફરીને બોલી—આ શા માટે ?

ક્ષેત્રબાબુ—એમાં શું વાંધો છે ? અહીં જંગલ નથી કે પગમાં કાંટા વાગે કે ઠોકરો વાગે.

વિભા—એ તો હુંય જાણું છું. પણ હું તો આ પરિવર્તનનું કારણ જાણવા માગું છું.

ક્ષેત્રબાબુ—કારણ એ જ કે એક તો ઉષા બહેન પ્રાચીન આચાર-વિચારવાળા હિંદુ ઘરમાંથી આવે છે. કદાચ એમના પણ એવા જ વિચાર હોય. એ ઉપરાંત પણ ઘરમાં વડીલો પાસે જોડા પહેરીને ફરવું હરવું એમાં કંઈ ખાસ સભ્યતા ય નથી.

વિભાએ પતિના પગ ભણી નજર કરી તો એને લાગ્યું કે એમણે માત્ર પોતાની બહેનને જ ઉપદેશ નથી કર્યો, પોતે પણ એવું જ પગલું ભરીને બેઠા છે.

વિભાને ગુસ્સો ચઢ્યો. એણે કહ્યું—વડીલો તરફનાં આપનાં માનભક્તિ કેમ અસાધારણ બની ગયાં છે? એનીય હદ હોય છે. કદાચ આ દેવમંદિરનો ઓરડો હોત તો તો તમે નાહીધોઈને અને પંચામૃત પીને પછી જ આપના પવિત્ર દેહને અહીં લાવ્યા હોત નહિ?

પત્નીનો ક્રોધ જોઈને ક્ષેત્રબાબુ હસી પડ્યા. હસતાં હસતાં જ કહ્યું—દેવમંદિરની સાથે મારે નિસ્બત નથી. એવો નકામો દેવમંદિરમાં જાઉં પણ શું કરવા? ઉષાબહેન, પહેલાં અહીં એક મોટી શેતરંજી બીછાવેલી પડી રહેતી હતી, એ કેમ હવે નથી દેખાતી?

ઉષાએ ધીરેથી જવાબ વાળ્યો—શેતરંજીને રોજ ઉપાડીને સાફ કરવી અને ઓરડાને સ્વચ્છ રાખવો મૂશ્કેલ હતું, અને આ રહ્યો સુવાનો ઓરડો, એટલે જેટલો સ્વચ્છ રહે તેટલો સારો.

વિભા વચ્ચે જ વ્યંગથી બોલી ઉઠી—શેતરંજી બીછાવેલી રાખવાથી ઓરડો ગંદો રહે છે, નહિ?

ઉષાએ વિભાની તરફ જોઈને નમ્ર ભાવથી કહ્યું—ગંદો તો લાગે છે બહેન. એ ખરૂં છે કે એ ગંદવાડ દેખાતો નથી, પણ શેતરંજીની નીચે ધુળ અને જાળા તથા મરેલા જીવજંતુનો પાર નથી હોતો.

વિભા આનો ઉત્તર આપવા જતી હતી, પણ ક્ષેત્રબાબુ જોરથી બોલી ઊઠ્યા, એટલે એ શાંત રહી. ક્ષેત્રમોહને ઉત્સાહથી કહ્યું—ઉષા બહેન, આજનું સામાન્ય માનસ જ એવું છે. ગંદકીને દબાવી દેવાથી

એ નીકળી ગઈ એવા ભ્રમથી આપણે આપણું કામ પતાવી દઈએ છીએ. એટલું જ નહિ પણ ઉલટું સ્વચ્છતાનો મિથ્યા સંતોષ પણ લઈએ છીએ. કેમ શૈલેશ! મારૂં કહેવું ખોટું છે?

શૈલેશે હા કે ના કશું જ ન કહ્યું.

વિભાના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. પણ ક્રોધને દબાવીને એ કોણ જાણે કેમ ચૂપ રહી. વિભા અને ક્ષેત્રબાબુ વચ્ચે સાચા સ્નેહની કદાચ ઉણપ નહોતી, પણ દુનિયાના વ્યવહારમાં આમ જ પરસ્પર વિરોધ વાદવિવાદ થતા. લોકોની આગળ કોઈ રીતે વિભા પોતાની હાર ન સ્વીકારતી અને એ એની ટેવ હતી. અને વાત વધારે વધી ન જાય એ કારણે ક્ષેત્રબાબુ વાદવિવાદને અધુરો જ મૂકી દેતા. આજે પોતાના પતિનો સાવ ઉલ્ટો સ્વભાવ જોઇને વિભાને શાંત રહેવું યોગ્ય લાગ્યું.

ખરી રીતે આજે ક્ષેત્રમોહનનો વિભાને પરાજિત કરવાનો વિચાર પણ નહોતો. બીજાને દોષ દઇને એને કઠોર વેણ સંભળાવવા એ વિભાનો સ્વભાવ બની ગયો હતો. એટલે ઘણે ખરે પ્રસંગે શિષ્ટતાનો ભંગ થઈ જતો. ક્ષેત્રમોહનને આનું ખૂબ લાગતું. તેમાંય આજે અહીં એક નિરપરાધ વહુની પાછળ પડીને એને નાહકની સતાવી એના પતિની દૃષ્ટિમાં હલકી પાડવાનો નીચ પ્રયત્ન જોઇને ક્ષેત્રબાબુના ગુસ્સાનો પાર નહોતો. એટલું જ નહિ, એમને વિભાની આ કુટેવ માટે દુ:ખ થયું હતું. અને તેમાંય એમને અનુભવ થયો હતો કે ઉષા વિભા કરતાં સ્ત્રીત્વની દૃષ્ટિએ વધારે ઉચ્ચ કોટિની સ્ત્રી હતી. એટલે આજે તો ક્ષેત્રબાબુના વ્યથિત અંતરમાં વિભાને માટે એક રતિભાર ક્ષમાનો ભાવ નહોતો રહ્યો. પરંતુ આ ભાવને જાહેર રીતે પ્રગટ કરવો એ પણ સુધરેલા સમાજમાં અસભ્ય પગલું કહેવાતું.

એટલે ક્ષેત્રબાબુએ પોતાની બ્હેનને ઉદ્દેશીને કહ્યું—ઉમા, તું જો દરરોજ બપોરે ઉષાબ્હેન પાસે આવી શકતી હો તો મારું માનવું છે કે તું ગમે તે કુટુંબમાં જઇશ તો પણ સુખી થઇશ.

ઉમા હસીને ચૂપ રહી. ઉષાએ નીચું માથું રાખીને જ કહ્યું—તો તો થઈ જ રહ્યું ને! આપણા સમાજમાં તો ઉમાબ્હેનનો બહિષ્કાર જ થાય.

ક્ષેત્રબાબુ—સમાજ ભલે બહિષ્કાર કરે, પણ ઉમાબ્હેન, એટલું તો હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે એ પતિપત્ની તો સુખપૂર્વક રહેશે.

શૈલેશે કટાક્ષ ભર્યા નયનોથી વિભા ભણી જોઇને મશ્કરીભર્યા અવાજે ક્ષેત્રબાબુને કહ્યું—એમાં ખાત્રી આપવાની જરૂર નથી.

ક્ષેત્રબાબુએ એટલી જ ગંભીરતા અને સહૃદયતાપૂર્વક કહ્યું—તમે ગમે તેમ કહો. હું તો એટલે સુધી કહેવા તૈયાર છું કે ઉષા-બ્હેનનું માત્ર આજનું જ કામ એ જોઈ લે તો એનો પતિ રોજ મોજાંની નવી જોડી ખરીદવાની મુશીબતમાંથી તો ઉગરી જશે.

વિભા ક્યારની શાંત હતી, પણ હવે એ શાંતિ એને અસહ્ય થઈ પડી. દબાયલા ક્રોધનું કોઈ ચિન્હ પ્રગટ ન કરતાં હસવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરીને બોલી—ઉમાને એના ભાવી કુટુંબમાં જુના મોજાં એકઠાં કરવાની જરૂર જ નહિ રહે. અને કદાચ એવી રીતે એના પતિને પસંદ પણ ન હોય. પહેલેથી તે શી રીતે બધું નક્કી કરી શકાય?

ક્ષેત્રબાબુ—ન કેમ કહેવાય? આંખ અને કાન ખુલ્લાં હોય તો જરૂર કહેવાય. જે સાચો હોડી હાંકનાર છે તે તો પાણીને જોઇને જ કહી દેશે કે એ કેટલું ઉંડું છે. ઉષાબ્હેને પોતાની નાવડી પર પગ મૂક્તાં જ જોઈ લીધું કે જરા જેટલી બેદરકારી નુકસાનકારક છે. અને આ દષ્ટિ માટે હું ઉષાબ્હેનને સાચે જ અભિનંદન આપું છું. અને શૈલેશ તરફથી હજારો મુગા અભિનંદન મળશે એતો જુદાં.

ઉષા અત્યંત શરમાઈ ગઈ, એણે વિનીતભાવે કહ્યું—ક્ષેત્રબાબુ, પોતાના ઘરમાં પોતાના સ્વામીની અવસ્થા સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં ધન્યવાદની જરૂર નથી હોતી.

વિભા એનો ઉત્તર વાળતાં બોલી ઉઠી—પણ પોતાની સ્ત્રીનું અપમાન કરવાનો સુક્ષ્મ સંતોષ તો મળે છે ને. અને આવી ભીખારી વૃત્તિ જોઇને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ બીજા તરફ વધે એ જુદાં.

ઉષાએ માથું જરા ઉંચુ કર્યું અને વિભાની તરફ જોઇને કહ્યું—પોતાના પતિની દશા સમઝીને એ અનુસાર વ્યવસ્થા કરવી એને વિભાબહેન, તમે ભીખારીવૃત્તિ કહો છો?

ક્ષેત્રમોહન તરત બોલી ઊઠ્યા—કદી નહિ. દુનિયાનો કોઈપણ ભલો માણસ આ વાત નહિ સ્વીકારે. પણ ઉષાબહેન, તમારી નણંદને એટલું તો પૂછો કે પતિની દૃષ્ટિમાં પત્નીને નિરંતર હીન પ્રમાણિત કરવાના પ્રયત્નને કઈ વૃત્તિ કહી શકાય?

વિભા ચૂપ રહી. માત્ર એક વાર શૈલેશ અને ક્ષેત્રમોહન તરફ જોઈ લીધું. પહેલાં તો એણે માન્યું જ નહિ કે પોતાનો પતિ પારકાં આગળ પોતાનો આટલી સ્વાભાવિક રીતે પરાજિત કરી શકે. આંખમાં આંસુ લાવીને શૈલેશને ઉદ્દેશીને એ બોલી—ભાઈ, હવે મારાથી તમારે ઘેર નહિ અવાય. આ છેલ્લું મિલન જાણજો.

શૈલેશ વ્યાકુળ બની ગયો. ઉષા પોતાનું કામ પડતું મૂકીને તરત ઉભી થઈ ગઈ અને વિભાનો હાથ પકડીને બોલી—બહેન, તમને ખોટું લાગે એવું કંઈ મારાથી કહેવાઈ ગયું હોય તો મને માફ ન કરો?

અકસ્માત આ અપ્રિય ઘટના બની ગઈ. ક્ષેત્રમોહન ચુપચુપ ઉઠીને બહાર ચાલ્યા ગયા. વિભા પોતાનો હાથ છોડાવીને આંખો

લૂછતાં લૂછતાં બોલી—જ્યારે હું તમને મારા દુશ્મન જ માનું છું, ત્યારે આ ઘરમાં મારું પગલું હિતાવહ નથી.

ઉષાએ કહ્યું—પણ બહેન, મારા મનમાં તો એવો ખ્યાલ પણ નથી આવ્યો!

વિભાએ જાણે સાંભળ્યું જ નહિ. એ આંસુભરી આંખે જ બોલી—આજે એમણે તો સૌની વચમાં સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું. કાલ ઉઠીને કદાચ ભાઈ પણ એવી વાત કહે. એમના ઘર વિષે બોલવું એ પોતાનું અપમાન કરવા જેવું છે. ચાલો ઉમા, ઘેર જઈએ.

નીચે ઉતરવાની તૈયારી કરીને વિભાએ ફરીથી કહ્યું—આજે ભાભી, (શૈલેશની બીજી મૃત પત્ની) નથી ને હું ઘરમાં આવી એજ મારી ભૂલ થઈ. આજે મારા બાપના ઘરનો જાણે બધો સંબંધ જ તૂટી પડ્યો.

દાદરો ઉતરી વિભા નીચે પહોંચી ગઈ. શૈલેશ પણ ધીમેધીમે પાછળ ઉતરી આવ્યો અને ધીરેથી બોલ્યો—વિભા મારા ઓરડામાં તો થોડી વાર બેસ!

વિભાએ માથું ધૂણાવીને કહ્યું—હવે મારે નથી બેસવું. પણ ભાઈ, મારી સદ્‌ગત ભાભીને બિલકુલ ભૂલી ન જશો. એમની ખાસ ઇચ્છા હતી કે સોમેન વિલાયત જઈને ભણીગણીને માણસ બને. કૃપા કરીને સોમેનનું જીવન ધૂળધાણી ન કરશો. આજે એની જે દશા જોઇ એજ જાતનું શિક્ષણ જો એને મળવાનું હોય તો લોકોમાં મોઢું નહિ બતાવાય.

વિભાના આંસુઓ જોઈને ગદ્‌ગદ્ કંઠે શૈલેશે કહ્યું—વિભા, તું આમ રીસાઈને ચાલી જઈશ તો મને ખૂબ દુઃખ થશે.

વિભાની આંખો આંસુ ભરી તો હતી, એટલે ભાઈની સહાનુભૂતિએ આંસુને વેગ આપ્યો અને વિભા પાછી રડી પડી. સોમેનની ભાવી

ચિંતા આ આંસુનું કારણ હતી, કે બીજું કંઈ એતો કોણ જાણે. પાલવથી આંસુ લૂછીને વિભાએ કહ્યું—ભાઈ, હવે મારે બેસવું નથી. સોમેન આપણો એકમાત્ર ઘરદીવડો છે, એટલે એના પર નજર રાખજો.

આટલું કહીને વિભા ઝડપથી બહાર નીકળીને મોટરમાં બેસી ગઈ. ઉમા સાવ શાંત હતી. એણે કોઈ પણ વાતમાં ભાગ લીધો ન હોતો. એ પણ છાનીમાની વિભાની સાથે જઇને મોટરમાં બેસી ગઈ.

શૈલેશ સાથે જ હતો. તેણે વિભાને કહ્યું—સોમેન ને સાથે નથી લઈ જતી? તું જ એને તારી પાસે રાખીને ભણાવે ગણાવે તો મને બિલકુલ વાંધો નથી.

વિભા અને ઉમા બન્ને વિસ્મયથી શૈલેશના મુખ ભણી જોઇ રહ્યા. વિભાએ કહ્યું—આવી નિરર્થક વાત કરવામાં સાર નથી. ભાઇ, એ તમારાથી બનશે નહિ, અને તમને કોઇ કરવા પણ નહિ દે.

શૈલેશે ધૂનમાં આવીને પોતાની વાત ફરીથી કહી—વિભા, તું સાથે જ સોમેનને લઈ જઈ શકે છે. મને મોકલવામાં જરાય વાંધો નથી.

વિભાએ સંદેહ ભર્યા સ્વરે કહ્યું—એમ કરી શકો તો સારું. એના શિક્ષણને માટે તમારે ખર્ચનો સવાલ હોય તો એની જવાબદારી મારે માથે.

હવે વિભાએ ઉમાની દૃષ્ટિનું અનુસરણ કરીને જોયું, તો ઉષા ઉપર છજામાં ઉભી રહીને પોતાની તરફ જોઈ રહી હતી. થોડી વારમાં મોટર ચાલતી થઈ. મોટર ગયા પછી શૈલેશ પોતાના અભ્યાસખંડમાં આવીને શાંતિથી બેઠો. ઉપર જવાની એને ઇચ્છા ન થઇ, અને જવાનું સાહસ કરવું ઠીક પણ ન લાગ્યું. એને લાગ્યું કે ઉષાએ ઉપર ઉભા ઉભા બધી વાત સાંભળી લીધી છે.

૯

રાત્રે થાળી પીરસી સ્વામીને બોલાવા મોકલીને, ઉષા રોજની જેમ રાહ જોતી પાસેજ બેઠી હતી. સોમેન આજે એની પાસે નહોતો. શૈલેશ આવ્યો, એનું મુખ ખૂબ ગંભીર હતું. વ્યર્થ પ્રશ્નો પૂછવા એ ઉષાના સ્વભાવમાંજ નહોતું. આજની ઘટના સંબંધમાં એણે એક પણ વાત ન પૂછી અને જે વાતની પોતાને ખબર નહોતી એ જાણવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. પત્નીના આ સ્વભાવનો પરિચય શૈલેશને આ પહેલાંજ થઈ ગયો હતો. પાટલા પર બેસતાં એને પોતાની જાત ઉપર ગુસ્સો ચઢ્યો પણ એનું એને આશ્ચર્ય ન થયું. થોડી થોડી વારે ઉષા તરફ જોઈને એના ભાવ સમઝવાનો એ પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ એને ખબર પડી કે ઉષા જાણી જોઈને એવે સ્થળે બેઠી છે કે જ્યાંથી મુખ પરના ભાવ સ્પષ્ટ દેખાયજ નહિ. આજે રોજની જેમ શૈલેશથી પેટ ભરીને જમાયું નહિ. જે કારણથી આજે શૈલેશને જમવાની રૂચિ નહોતી, એ કારણ જુદું જ હતું. ઉષાએ

પ્રશ્ન ન પૂછયા તોય શૈલેશે સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું કે જેની ટેવ નહિ એવું ખાવુંપીવું અને પહેરવું ઓઢવું વધારે સમય ટકતું નથી.

આ વાત સામાન્ય રીતે ગમે તેવી હોય, પણ અહીંતો એ અવસ્તુત હતી. એટલું સમઝયા છતાં ઉષા ચૂપ રહી. મિથ્યા સાથેજ મિથ્યા છે એ પ્રમાણિત કરવા માટે ઉષાને ચર્ચા નહોતી કરવી. પણ એને એટલી ખબર હતી કે આવે વખતે મૌન રાખવાથી પ્રતિપક્ષીનો ક્રોધ વધી જાય છે. એટલેજ સુવાના ઓરડામાં આવતાંજ શૈલેશે કહી દીધું—હું એ સ્વીકારૂં છું કે એક વખત અમે તને ખૂબ સન્માન કર્યો છે. પણ એનો અર્થ એવો નથી થતો કે આ ઘરમાં તારા સિવાય કોઈનું ચલણજ ન હોય. એ તો જૂલમ કહેવાય.

આવાં કડવાં વેણ તો શૈલેશે પહેલે દિવસે પણ નહોતાં કહ્યાં. ઉષા પોતે પણ વિસ્મય પામી, પણ એના મુખમાંથી એટલું જ નીકળ્યું કે—મને મારી આ ભૂલ સમઝાઈ નહોતી.

આમ અત્યંત વિનયપૂર્વક ભૂલ કબૂલી લેવાથી સામા માણસનો ક્રોધ બેહદ વધી જાય છે. શૈલેશે કહ્યું—તારે સમઝવું જોઇતું હતું. આપણા સમાજના સંસ્કાર અને રીત રીવાજ ને ઉલ્ટાવી નાંખીને આ ઘરને તું તારા બાપના ઘર જેવું બનાવી દેવા માગે તો અમારાથી આ ઘરમાં રહેવું મૂશ્કેલ થઇ પડશે. મને લાગે છે, સોમેનને કાલે એની ફોઇને ઘેર મોકલી દેવો પડશે.

ઉષાએ કહ્યું—બાળકના ભલાને ખાતર આપને એ ઠીક લાગતું હોય તો ભલે એમ કરો.

ઉષાના આ કથનમાં ઇચ્છા કે અનિચ્છા કંઇ પણ ન પકડાવાથી શૈલેશ વિચારમાં પડી ગયો. એને ખબર ન પડી કે પોતે આ બધું કોને ખાતર કરે છે! નિર્બળ પ્રકૃતિના માણસોનો સ્વભાવજ એવો હોય છે કે કાલ્પનિક, માનસિક વેદના અને અસંગત અભિમાનમય રોષ સાથે એઓ ધીરે ધીરે નીચે ઉતરતા જાય છે. થોડી

વાર શાંત રહીને શૈલેશે કહ્યું—હા, એ ઠીક લાગે છે. જે આચાર-વ્યવહાર અને નીતિરીતિ વગેરેને આપણે નથી માનતા. એટલુંજ નહિ માની નથી શકતા એને જ માટે ભાઇબહેન વચ્ચે ઝઘડો થાય, અથવા આપણા સમાજમાં ઉપહાસ ને પાત્ર બનવું પડે એ મને ઠીક નથી લાગતું.

ઉષાએ આનો વિરોધ ન કર્યો. પોતાના તરફથી ખુલાસો આપવાની ઇચ્છા પણ ન થઈ, પણ એનાથી અચાનક નિ:સાસો લેવાઈ ગયો. અને શાંતિ અને મૌન એટલાં હતાં કે એ નિ:સાસો શૈલેશે સ્પષ્ટ જોયો અને અનુભવ્યો. ઉષાએ પોતે જરાય ક્લેશ કે ઝઘડો કર્યો નહોતો, એનો પક્ષ લઈને વિભાની સાથે જે કંઇ વાતચિત થઈ હતી એમાં એક શબ્દ પણ ઉષાના મુખમાંથી નીકળ્યો નહોતો. એટલે સાચી વસ્તુસ્થિતિ તો એ હતી કે એને માટે ચર્ચાને સ્થાનજ નહોતું. અને ક્ષેત્રબાબુનો અપરાધ જો કોઇ બીજાને માથે ઓઢાડ-વાની ઇચ્છા નહોત તો એમાં ગુસ્સાનું પણ કારણ નહોતું. છતાં શૈલેશે અધુરી વાતને પૂર્ણ કરવાના હેતુથી કહ્યું—જે છોકરાને વિલાયત મોકલવો છે, એટલે જે સમાજમાં એને મળવાહળવાનું થશે તેનેજ અનુકૂલ વાતાવરણ અને કેળવણી એને મળવા જોઇએ. એનું બચપણ કોઈ પણ અસ્વાભાવિક દશામાં વિતાવવાથી એની દશા ખરાબ થવાનો સંભવ છે.

શૈલેશે પળવાર ઉત્તરની રાહ જોઈને ફરીથી ચલાવ્યું—આ બાબતમાં તારે કંઈ ન કહેવું હોય તો જુદી વાત; માત્ર નિ:સાસો નાંખે કામ નહિ ચાલે. સોમેન માટે ખૂબ વિચારને અંતે આ નિર્ણય કર્યો છે.

સોમેન પાસે જ સૂતો હતો. ઘરમાં બીજી કોઈ સ્ત્રી ન હોવાને કારણે ઉષા જે દિવસથી આવી તે દિવસથી સોમેનને પોતાની

સાથે જ સૂવાડતી હતી. એણે એ સૂતેલા બાળકના માથા પર વાત્સલ્ય-ભર્યો હાથ ધીરેથી પંપાળીને કહ્યું—તમે ગમે તે કરશો, તે બાળકના ભલાને જ ખાતર કરશો. એના વિના બીજું વિચારવાનું પણ શું હોય ? એટલે આપને ગમે તે વ્યવસ્થા કરો મને વાંધો નથી.

વિજળીના બધા દીવા બંધ હતા. માત્ર એક ખૂણામાં એક નાનું ફાનસ ધીમે ધીમે આછું બળતું હતું. એ આછા પ્રકાશમાં પોતાના પલંગ ઉપરથી જ સામે બીજા પલંગ પર સૂતેલી ઉષાના ભાવ જાણવાની ઉત્કંઠાનો પ્રયત્ન કરતાં શૈલેશે કહ્યું—એ વિના એક બીજી વાત પણ છે. સોમેનનો વિલાયતનો બધો ખર્ચ વિભાએ આપવાનું કબૂલ્યું છે, એય કંઈ ઓછી સરળતા નથી.

ઉષાના અવાજમાં ગમે તે કારણે ક્યારેય પણ ઉત્તેજનાનો ભાવ પ્રગટ નહોતો થતો. શાંત ભાવથી જ વાત કરવાનો એનો સ્વભાવ હતો, એટલે ધીરેથી મક્કમપણે એ બોલી—ના, એવું ન થઈ શકે. ભણાવી ગણાવીને માણસ બનાવવાનો ખર્ચ આપવા ખાતર જ હું એમને બાળક સોંપવાની નથી.

શૈલેશે કહ્યું—એને માટે તો ઘણા પૈસા જોઇએ.

ઉષા એટલા જ શાંત ભાવે બોલી—આપણને દરકાર હશે તો ગમે ત્યાંથી એટલી રકમ આપવી પડશે. ખેર, જોઈ લેવાશે. અત્યારે તો તમે આરામથી સૂઈ જાવ. રાત ખૂબ વિતી છે.

બીજે દિવસે ત્રીજે પહોરે કૉલેજમાંથી કલબમાં થઇને શૈલેશ ઘેર આવ્યો ત્યારે રસોઇની એક જાતની પરિચિત સુગંધ જોઇને વિસ્મીત બનીને પુલકિત થઈ ગયો. એણે પોતાના અભ્યાસગૃહમાં જઇને કપડાં ઉતાર્યાં અને મોઢું ધોયું. ત્યાં ચાહ લઈને જે માણસ આવ્યો તેને જોતાં જ શૈલેશે જોયું કે એ મુસલમાન હતો.

રાત્રે જમવાના ઓરડામાં રોશની થઈ. સ્વચ્છ અને સાદાઈથી શણગારેલા ટેબલ પર વ્યવસ્થિત પીરસેલી રસોઈ જોઇને શૈલેશને અંતરમાં ગઈકાલે જે છૂપી વ્યગ્રતા અને વ્યાકુળતા થવા માંડી હતી, તેને સ્થાને કંઈક શાંતિ અને સંતોષે સ્થાન લીધું. એને આવી જ વ્યવસ્થા જોઈતી હતી.

એણે જમવાનું શરૂ કર્યું ન કર્યું ત્યાં ઉષા ધીરેથી આવીને સામેથી એક ખુરશી ખેંચીને જરા દૂર બેઠી.

શૈલેશ એ વખતે આનંદમાં હતો. એણે દિલ્લગી કરીને કહ્યું—ઉષા આમ બેસવાથી તું ભ્રષ્ટ નહિ થાય? શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ભોજનની સુગંધ એ અર્ધું ભોજન કર્યા બરાબર છે.

ઉષાએ મુખ પર જરા સ્મિતની રેખાઓ પાડતાં કહ્યું—તમારાથી આવું ન બોલાય. જે શાસ્ત્રને તમે માનતા નથી એનું પ્રમાણ તમારાથી આપી જ ન શકાય.

શૈલેશ પણ હસી પડ્યો અને બોલ્યો—વિચિત્ર હાર થઈ. ચાલો શાસ્ત્રનું પ્રમાણ નહિ આપું, પણ તું અહીંથી નાસી ન જઈશ. મને લાગે છે કાલની ચર્ચાનું આ પરિણામ છે, નહિ? પણ ઉષા આ ગોઠવણથી તારા ખર્ચની ગણત્રી વધી પડવાની.

ઉષાએ ધીમેથી કહ્યું—નહિ વધે, અવ્યય ન થાય તો કાંઈ પણ ખાવાપીવાની વ્યવસ્થાનાં ખર્ચમાં બહુ ફેર નથી પડતો. આવતા મહિનાથી તો હું આ જ વ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર કરતી હતી. પણ હવે તમે એટલું ધ્યાન રાખજો કે સામાનનો દુરૂપયોગ અને અપવ્યય ન થાય. મેં ખર્ચમાં આનો જેટલો હિસાબ મૂકયો છે, તેટલામાં આ બધું પૂરું થવું જોઇએ. થશે ને?

શૈલેશે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું—કેમ નહિ થાય? એનું કંઇ કારણ?

ઉષા તરત એનો ઉત્તર ન આપી શકી. થોડી વાર ચૂપચાપ શૈલશને જોઈ રહી. પછી પળવારે શૈલેશની દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ મીલાવીને બોલી—કાલે રાત્રે મેં જે નિશ્ચય કર્યો છે એને હવે ફરીથી ફેરવવા કે બદલવાની આજ્ઞા ન કરો તો સારું.

શૈલેશે નરમાશથી કહ્યું—એવું મેં ક્યારેય કર્યું નથી. હું જાણું છું કે તારા સિદ્ધાંતની આડે મારાથી ન અવાય. એમાં ફેર થાય નહિ અને થવો પણ ન જોઈએ. જોકે હું તો નબળા સ્વભાવનો માણસ છું પણ તું તો દૃઢ મનની છું ને.

સ્વામીના મુખપરથી દૃષ્ટિ ઉઠાવીને ઉષાએ ધીમા સ્વરે કહ્યું—મેં બહુ વિચારીને જોયું કે બીજી કોઇ વ્યવસ્થા હવે થઈ શકે એમ નથી.

શૈલેશ સમઝ્યો કે આ સોમેનના સંબંધમાં બોલાયું છે. એણે હસતાં હસતાં કહ્યું—ભૂમિકા તો થઈ, હવે એ કહે કે એ વિષયમાં તેં શું નિર્ણય કર્યો ? હું સોગન ખાઈને કહું છું કે તારા નિશ્ચયની વિરૂદ્ધ કરવાનું તને કદાપિ નહિ કહું.

ઉષા એક મિનિટ સુધી શાંત રહી. પછી કહ્યું—ભાઈના કુટુંબમાં મારો તો નિભાવ થતો હતો, ખાસ ઉપાધિ નહોતી. એટલે કાલથી હું ત્યાં જવાની છું.

શૈલેશ—ભાઈ ને ત્યાં જવાની છું ? કેટલા દિવસ ? અને ક્યારે પાછા આવવાનું ?

ઉષા—મને માફ કરજો. પાછા ફરવું હવે કદાચ સંભવિત ન બને. મેં બહુ વિચાર કરીને જોયું તો પણ મને એવુંજ લાગે છે કે મારાથી અહીં નહિ રહેવાય. બસ, આજ મારો નિશ્ચય છે.

ઉષાનો નિશ્ચય સાંભળીને શૈલશ પત્થરનું પૂતળું બની ગયો. એના અંતરમાં જોરથી એક અવાજ અથડાયો કે—જે લોખંડના

દરવાજા બંધ થઈ ગયા છે, એને ઉઘાડવાની તાકાત દુનિયામાં કોઇની નથી.

સવારે શૈલેશ જ્યારે જાગ્યો ત્યારે એને લાગ્યું કે આખી રાત બહુજ ખરાબ સ્વપ્ના જોયાં. બારીમાંથી જોયું તો ઉષા એના રોજના કામમાં પરોવાયલી છે. સોમેન એની પાસે ખાવાનું માગે છે. દાદર પરથી ઉતરતાં જ ઉષાએ કહ્યું—નોકરે તમારી ચાહ તૈયાર કરી છે. જલદી મોઢું ધોઈ લ્યો નહિ તો ઠંડી થઈ જશે.

શૈલેશે કહ્યું—તું મોકલી દેને જરા, મને વાર નહિ લાગે.

શૈલેશ ઉતાવળે નાહવાની ઓરડીમાં ગયો. એને મનમાં થયું હુંય વિચિત્ર માણસ છું. પતિપત્નીના કલહને ભિષ્મની પ્રતિજ્ઞા માની ને નકામી આખી રાત બેચેનીમાં કાઢી. એટલે સવારે એ વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ કરીને એકલું હસવું જ નહિ, પણ શરમે આવી. સહજીવનના જરા નાનાશા મતભેદ કે બેચાર કઠોર સવાલ જવાબથી જ જો સ્ત્રીઓ પતિનું ઘર છોડીને પીયેર રહેવા માંડે તો કદાચ દુનિયામાં પુરુષ નામનું કોઈ પ્રાણી જ ન રહેવા પામે. સોમેનની મા હોત તો પાંચ દસ દિવસ પીયેરમાં વધારે રહેવાની ધાસ્તી પણ હતી પણ ઉષા જેવી નિખાલસ અને સનાતનધર્મી હિંદુ સ્ત્રી કે જેને ધર્મ અને સ્વામી વિના જગતમાં બીજું કંઈજ નથી, તેજ જો માત્ર પોતાના ગુસ્સાને કારણે પોતાના સ્વભાવ સંસ્કારોની પેલે પાર જતી રહે તો પછી સંસારમાં બીજું રહે જ શું? અને આવી વાતથી ગભરાવામાં ગાંડપણ નહિ તો બીજું શું છે? આવો અનુભવ કરીને શૈલેશનાં ડર અને ચિંતા ઓછાં થયાં અને હૃદયમાં શાંતિ અને પ્રીતિનો રસ ઉભરાયો. અનિચ્છા છતાં વિભા સાથે અને બીજી એકાદ બે ભણેલી સ્ત્રીઓ સાથે ઉષાની સરખામણી કરીને મનમાં જ બોલ્યો—મારે જો છોકરી હોય તો એની માતા સમાન જ હો. માતા જેવી જ કેળવણી એને મળે તો હું ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાઈશ.

શૈલેશ ઝડપથી પરવારીને અભ્યાસગૃહમાં ગયો. નવો રાખેલો મુસલમાન રસોઇઓ ચાહ, રોટી, માખણ અને કેક વગેરે ખાવાનો સામાન લઇને હાજર થયો. શૈલેશ એકાએક ચોંકી ઊઠ્યો. આજ વસ્તુઓ ખાવાની એને ટેવ હતી. વચલાં થોડા દિવસ આવું નહોતું મળ્યું. પણ નોકર બધું ટેબલ પર મૂકીને જ્યારે ચાલ્યો ગયો, ત્યારે કોણ જાણે કેમ એ બધું જોઇને એને ખાવા તરફ અરૂચિ થઈ. ઉષા જ્યારથી ઘરમાં આવી ત્યારથી એને હાથે બનાવેલી સુંદર અને તાજી વસ્તુઓ સવારે નાસ્તામાં મળતી હતી, અને એ પોતે હાજર રહેતી હતી. પણ આજે તો એ વસ્તુઓ પણ નહોતી અને એ વસ્તુઓની બનાવનાર ઉષા પણ નહોતી. આ બધું જોઇને શૈલેશનું ખાવાપીવામાં મન ન લાગ્યું. માત્ર એક પ્યાલો ચાહ લીધી અને બાકીનું બધું લઈ જવાનું કહ્યું. શૈલેશના કાન પડદાની બહારથી એક પરિચિત પગરવ સાંભળવા તૈયાર થઈ ગયા. કેમ ન ખાધું, એને માટે જરા કડક ઉત્તર આપવાનો વિચાર કરીને એણે ધીરેધીરે ચાહ પુરી કરી ત્યારે તો એ ટાઢી અને બદામી રંગનું પાણી બની ગઈ હતી. મુસલમાન રસોઇઓ આવીને ખાલી પ્યાલો લઈ ગયો, પણ જેની ચાહ હતી એ પગરવ ન જ સંભળાયો. ઉષા આખરે ન જ આવી.

ધીરેધીરે દિવસ માથે આવ્યો. નાહીધોઈ જમીપરવારીને કૉલેજ જવાનો સમય થયો. ખાતી વખતે રોજની જેમ આજે પણ ઉષા આવીને પાસે બેઠી. એના આગ્રહ, યત્ન અને વાતચિતમાં ઘરના માણસોને રોજની અપેક્ષામાં કંઈ અંતર ન લાગ્યું; પણ શૈલેશ તરત જ એ સૂક્ષ્મ ભેદને પામી ગયો. એક જ રાતમાં માણસ આડંબર અને પ્રયત્ન વિના કેટલો દૂર જતો રહે છે, એનો અનુભવ કરીને શૈલેશ મૂઢ જેવો બની ગયો.

જમીને કપડાં પહેરતાં ટેબલ પર ઘરખર્ચની નોટ દેખાઈ. કદાચ એ કાલની પડી હતી, પણ પોતે એ તરફ ધ્યાન જ ન આપ્યું.

કારણ આજે સવારથી ઉષા એ ઓરડામાં આવી જ નહોતી. આજ તો મહિનો પૂરો થવાનો દિવસ નથી, છતાં આ ખર્ચની નોટ મૂકી જવાનું શું કારણ? શૈલેશે ટાઈ બાંધવાનું અધૂરૂં રહેવા દીધું અને કુતુહલ અને વ્યગ્રતાથી નોટના પાના ફેરવવા માંડ્યાં અને આખરે છેલ્લા પાને અટકી પડ્યો. રોજનો હિસાબ, નોકરોનો પગાર વગેરે સ્પષ્ટ રીતે લખીને ગઈ કાલ સુધીનો સરવાળો હતો અને માસિક રકમમાંથી એની બાદબાકી કરીને શિલ્લક પણ કાઢી મૂકી હતી. આ નોટમાં જે દિવસથી હિસાબ લખવાની શરૂઆત થઈ હતી, તે દિવસે શૈલેશ પ્રયાગ હતો. એ વખતે પણ એમાં એનો હાથ નહોતો અને આજે હિસાબ આમ પૂરો થાય છે એમાં પણ એનો હાથ નથી. પહેલા પાના પર શૈલેશ તાકીને જોઈ રહ્યો. આ દશા એના ઘરમાં બે દિવસની ઘટના હતી. આવો હિસાબ પહેલાં પણ નહોતો લખાતો અને હવે પણ ન લખાય તોય એનું ઘર નહિ ચાલે એમ નથી. નોટબુક બંધ કરીને શૈલેશે પાછી ટાઈ બાંધવા માંડી. આજે એને સૌથી મહત્વની વાત તો એ સમજાઈ કે દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુનું મૂલ્ય નિશ્ચિત રૂપથી નિર્દિષ્ટ નથી કરી શકાતું. આ હિસાબ લખવાની એક દિવસે અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી, અને આજે એ વ્યર્થ દેખાય છે.

અંતે શૈલેશ કપડાં પહેરીને બહાર આવ્યો ત્યારે મનમાં ખૂબ ઇચ્છા છતાં ઉષાને કંઈ જ પૂછી ન શક્યો. અજ્ઞાન ભવિષ્યના વિચારથી એનું મન ગુંચવાયું હતું, તો પણ અનિશ્ચિત આશંકાને સુનિશ્ચિત દુર્ઘટનાના રૂપમાં સ્પષ્ટ કરી લેવાનું સાહસ કોઈ રીતે એ પોતાના મનમાં ન કરી શક્યો.

૧૧

કોલેજમાંથી શૈલેશ સીધો ઘેર ન જતાં વિભાને ત્યાં ગયો. ત્યાં એણે જે અનુમાન કર્યું હતું તેવું જ લગભગ નીકળ્યું. બહેન અને બનેવી વચ્ચે પાછો મીઠો સંબંધ ચાલુ થઇ ગયો હતો. આ વસ્તુસ્થિતિ જોઇને એને સંતોષ થયો. એના મગજ ઉપરથી જાણે એક ભાર ઉતરી ગયો. શૈલેશે કહ્યું—કેમ વિભા સોમેનને તેડવા તેં આજે કોઇ માણસ ન મોકલ્યો?

વિભા કંઈ બોલવા જતી હતી ત્યાં વચમાં જ ક્ષેત્રબાબુ બોલી ઊઠ્યા—મહેરબાન એનો હાથી જે ખરીદવા ઇચ્છતો હતો એ નાસી ગયો.

શૈલેશે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું—એટલે?

ક્ષેત્રબાબુ—તમે આ કિસ્સો સાંભળ્યો નથી? કોઇ શરાબી નશાના તોરમાં રાજાનો હાથી ખરીદવા માગતો હતો. બીજે દિવસે

રાજાએ બોલાવીને આ માગણીનો જવાબ માગ્યો એટલે પેલો શરાબી હાથ જોડીને બોલ્યો—સરકાર, હાથીની મારે જરૂર નથી, એનો જે અસલ ખરીદનાર હતો તે તો ચાલ્યો ગયો.

આટલું કહીને ક્ષેત્રમોહન પોતાની રસિકતા ઉપર આપોઆપ હસી પડયા. હસવું શમ્યા પછી પાછા બોલ્યા—આ કિસ્સો ઉષા બહેનને ખાસ સંભળાવજો. કહેજો કે તે દિવસની વાતચિતથી નારાજ ન થાય. શૈલેશ! અસલ ખરીદનાર હવે ચાલ્યો ગયો છે. માતાના કરતાં બાળકને કોઈ જ જો વધારે સારી રીતે ઉછેરી શકે અથવા એનું લાલનપાલન કરી શકે એવું જો તમારું માનવું હોય તો હું ગમે તેમ મરીજીવીને પણ વિભાને એક હાથી ખરીદી આપીશ.

વિભાથી છૂપાવીને મુખમાં જ ક્ષેત્રમોહન હસવા લાગ્યા.

પણ આ હાસ્યમાં શૈલેશ ના ભળ્યો. પાછો વળી આ મશ્કરી-ઠઠ્ઠામાં વિભાનો રોષ વહોરી લેવો પડે એ ડરનો માર્યો શૈલેશ મુગો જ રહ્યો.

ક્ષેત્રમોહને લજ્જિત થઈને પૂછ્યું—ભાઈ, આ બધું શું છે?

શૈલેશ—વિભાની વાતો પરથી હું સેમેન તરફથી નિરાંત કરીને બેઠો હતો. પણ એ વ્યવસ્થા શકય નહિ બને તો મારે બીજી ગોઠવણ કરવી પડશે.

ક્ષેત્રબાબુ—એટલે? વિમાતાના હાથમાં બાળક સલામત નથી? અથવા એનો વિશ્વાસ કરવો કંઈ ગુન્હો છે?

શૈલેશ—તમારી આ કટુ ઉક્તિનો જવાબ ન આપું છતાં એટલું કહું છું કે ઉષા હવે અહીં રહેવા નથી ઇચ્છતી; ચાલ્યા જવાનું કહે છે.

ક્ષેત્ર—કયાં ચાલ્યા જવાનું કહે છે?

શૈલેશ—જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં-એના ભાઈને ઘેર.

ક્ષેત્રબાબુ એકદમ ગંભીર અને ચિંતાતુર બની ગયા. એમણે વિભા તરફ કટાક્ષ કરીને કહ્યું—શૈલેશ આખરે મારી શંકા સાચી પડી.

વિભા અત્યાર સુધી એક અક્ષર પણ બોલી નહોતી. આ વખતે પતિના સ્વર ઉપરથીજ એ એમના ભાવ સમજી ગઈ. તો પણ એણે શાંત અને સંયત સ્વરે કહ્યું—ભાઇ, સાચું કહેજો. તમે મારે ખાતરજ ભાભીના સંબંધમાં આ વ્યવસ્થા કરો છો? એમ જ હોય તો હું ના નહિ કહું. પણ એટલું કહું છું કે એક દિવસ તમે બન્નેય રડશો.

શૈલેશે ગરદન હલાવીને કહ્યું—ના એવું નથી.

હવે શૈલેશે મુસલમાન નોકરના નવા આગમનથી માંડીને આજ સવારના હીસાબી નોટના પ્રસંગ સુધીની બધી વાતો વિસ્મૃતતાથી કહી, અને વિભાને કહ્યું—મેં તો ચાલ્યા જવાનું કહ્યું છે અને મને ખબર નથી કે હું રોકીશ કે નહિ, મિત્રો અને સ્વજનોમાં આની ચર્ચા જરૂર થશે એ હું જાણું છું તો પણ એક મોટી ભૂલ સુધારવાનો મને તો જરૂર મોટો સંતોષ થવાનો છે, અને એને માટે હું તો ઇશ્વર નો ઉપકાર જ માનીશ.

વિભા છાનીમાની બેસી રહી. ક્ષેત્રબાબુએ પણ થોડી વાર સુધી પોતાનો મત જાહેર ન કર્યો.

શૈલેશે ફરીથી કહ્યું—તમને લોકોને મારે આ વસ્તુસ્થિતિ વિગતવાર કહેવી મને ઠીક લાગવાથી હું અહીં આવ્યો છું. આનું કારણ એ છે કે તમે મને જૂદી રીતે ન સમજો.

ક્ષેત્રમોહન જોરથી માથું હલાવીને બોલી ઊઠયા—ના ના, એવું તો ન જ થાય. હા, પણ શૈલેશ ભવાનીપુરમાં એક વખત

લગ્નની વાતચિત ચાલતી હતી એનું શું થયું?

શૈલેશને આ વાત અસહ્ય થઈ પડી. ખીજાઇને એ બોલ્યો —તમારી વાત એટલી બેહુદી અને હલકી છે કે ગમે તેવા શાંત માણસને ગુસ્સે કરે.

આટલું કહીને ખીજાયલો શૈલેશ પાછો સંભાળીને બેઠો.

ક્ષેત્રબાબુએ તરતજ શૈલેશનો ભાવ સ્વીકારીને કટાક્ષના સૂરથી કહ્યું—તમારૂં કહેવું વ્યાજબી છે.

આ કટાક્ષભારી ઉક્તિથી શૈલેશ સાચે જ ગુસ્સે થઈ ગયો. અને બોલ્યો—તે દિવસે તમે વિભાની સાથે જે વર્તન કર્યું એ જોતાં તમારી પાસેથી બીજી આશા પણ ન રખાય. તમારા દંભ અને ઘમંડને આંચકો ન લાગે એટલા ખાતર જ હું એ સત્ય આજ સુધી છૂપાવતો આવ્યો પણ આજે કહ્યા વિના ન રહેવાયું.

ક્ષેત્રબાબુએ જરા વાંકી ગરદન કરીને કહ્યું—શૈલેશ, ઠીક કહ્યું. It reminds me;—સ્ત્રી સાથે કેમ વર્તવું એ હજી સુધી મને બરાબર નથી આવડયું અને શીખવાની અવસ્થા પણ વિતી ગઇ. પણ તમે જો આ વિષય ઉપર એક પુસ્તક લખો તો મઝા પડે. તમે ભાઈ બહેન એકાંતમાં વાતચિત કરો ત્યાં સુધી હું આવું છું.

ક્ષેત્રબાબુ ઝડપથી બહાર ચાલ્યા ગયા. શૈલેશે ગુસ્સા ભર્યા અવાજે કહ્યું—પુસ્તક લખવામાં કદાચ સમય લાગશે, ત્યાં સુધી મોઢેથી તો સાંભળતા જાવ. ભવાનીપુરના લોકો મારી સંભાળ લે કે ન લે, પણ હું પોતે જઇને એમની સંભાળ લેવાનો છું.

ક્ષેત્રબાબુએ બારણા બહારથી જ ઉત્તર વાળ્યો—જરૂર લેવી પડશે અને હવે તો વિલંબ પણ ઘણો થઈ ગયો છે.

બીજે દિવસે સવારે ક્ષેત્રબાબુ શૈલેશને ઘેર ગયા. શૈલેશ નહાવાની તૈયારીમાં હતો. અકસ્માત કસમયે બનેવીને જોઇને

એને આશ્ચર્ય થયું. ગઈ કાલની અપ્રિય વાતચિત ઉપરથી એણે એમના આવવાની આશા રાખી જ નહોતી. મનમાં શરમાતા શરમાતા શૈલેશે કહ્યું—કેમ આજે હાઈકોર્ટ બંધ છે?

ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે.

શૈલેશે ફરીથી પૂછયું—કેમ પ્રેકટીસ છોડી દીધી?

ક્ષેત્રબાબુએ એજ ભાવે ઉત્તર આપ્યો—આ એના કરતાં વધારે અનુચિત સવાલ છે.

શૈલેશે કહ્યું—ત્યારે તો હું પોતે જ અનુચિત છું. હું નહાઇ આવું તો તમને વાંધો તો નથી ને?

ક્ષેત્રબાબુ—જરાય નહિ, તમે જઇ શકો છો.

ક્ષેત્રબાબુએ ઉષાની પાસે જઈને કહ્યું—ઉષા બહેન, આવી શકું?

આ પૂજાનો ઓરડો નહોતો. સૂવાના ઓરડામાં જ ઉષા એક તરફ આસન ઉપર પૂજાની તૈયારી કરતી હતી. અવાજ ઓળખીને ભીના વાળ પર સાડી ઓઢતાં કહ્યું—પધારો.

ક્ષેત્રમોહન અંદર જતાં જ સંકોચાઈને બોલ્યા—મેં તમને કસમયે તસ્દી આપી. કેમ અકસ્માત પીયેર જવાનો નિર્ણય કરી દીધો? તમારા બાપુની તબીયત તો સારી છે ને?

ઉષા—મારે બાપુ નથી.

ક્ષેત્રબાબુ—અરે! માફ કરજો. માતાજી તો સુખરૂપ છે ને?

ઉષા—એ તો બાપુ પહેલાં જ સ્વર્ગવાસી થઈ હતી.

ક્ષેત્રબાબુએ વિસ્મય પ્રગટ કરીને પૂછયું—તો પછી આપ કોની પાસે પીયરમાં જાવ છો? ત્યાં કોણ છે? જ્યાં કોઈ ન હોય ત્યાં શી રીતે જવાય? શૈલેશની વાત બાજુએ મૂકો તોય અમે કેટલા દુઃખી અને નારાજ થઈશું?

ઉષા માથું નીચું રાખીને જ જરા હસીને બોલી—એમાં હું શું કરૂં?

ક્ષેત્રબાબુ—એમ ન ચાલે.

ઉષા—આટલા બધા દિવસતો એ જ ભાઈને ઘેર મેં કાઢ્યા છે. અને અહીં પણ ખાસ અડચણ નહોતી, બધું ઠીકઠીક ચાલતું હતું.

ક્ષેત્રબાબુ—જવું જ હોય તો ભલે જાવ પણ પાછા ક્યારે આવશો? નહિ તમારે જવાનું નથી.

ઉષા ચૂપ રહી. ક્ષેત્રબાબુએ ફરીથી પૂછ્યું—અને સોમેનનું શું?

ઉષા—એની ફઈબા છે ને!

એકાએક ક્ષેત્રમોહને હાથ જોડીને કહ્યું—એ મારી સ્ત્રી છે એટલે એના તરફથી હું ક્ષમા માગું છું.

ઉષા ચૂપ રહી.

ક્ષેત્રબાબુ—ક્ષમા નહિ કરો, ઉષા બહેન?

ઉષા પહેલાંની જેમ જ માથું નીચું કરી ચૂપ રહી. થોડીવાર ઉત્તરની રાહ જોઇને પછી એક નિશ્વાસ નાંખીને ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—જગતમાં જ્યારે અપરાધ છે ત્યારે તેને માટે દુઃખભોગ પણ છે અને હોવું પણ જોઇએ. પરંતુ એનો ન્યાય કેમ નથી એ કહેશો?

ઉષાએ કહ્યું—એટલે એક માણસના ગુન્હાની સજા બીજાને કેમ ભોગવવી પડે છે એજ પૂછો છો ને? હું તો એટલું જ જાણું છું કે સજા ભોગવવી પડે છે–કેમ ભોગવવી પડે છે એની મને ખબર નથી.

ક્ષેત્રબાબુ—તમે ક્યારે જવાના?

ઉષા—ભાઈ તેડવા આવશે એટલે તરત ચાલી જઇશ. સંભવ છે કદાચ કાલે પણ આવે.

ક્ષેત્રબાબુ ક્ષણભર શાંત રહીને બોલ્યા—મેં ધાર્યું હતું કે એક વાત તો તમને નહિ જ કહું. પણ હવે આજે એમ લાગે છે કે એ

સંતાડી રાખવાથી હું દોષિત ઠરીશ. તમારા આવતા પહેલાં અહીં એક બીજી વ્યક્તિ આવવાની સંભાવના હતી. મને લાગે છે કે એ ષડયંત્રનો હજી અંત આવ્યો નથી.

ઉષા—હું એ જાણું છું.

ક્ષેત્રબાબુ—એટલે તમારે એ કાવતરું સફળ કરાવવું છે? એનાથી શું લાભ?

અધુરી વાતે જ દૃઢ સ્વરે ઉષા બોલી ઊઠી—સફળ થાય કે નિષ્ફળ, ક્ષેત્રમોહન બાબુ, મને ક્ષમા ન કરો?

હાથ જોડીને ઉષાએ આટલી વાર પછી ક્ષેત્રમોહન ભણી માથું ઉંચું કરીને દૃષ્ટિ કરી.

એ જ દૃષ્ટિની સામે ક્ષેત્રમોહન વિસ્મિત બનીને તાકી રહ્યા.

૧૨

શૈલેશે ઉષા સાથે બોલવુંચાલવું બંધ કરી દીધું. પણ એ તો રોજની જેમજ વર્તતી હતી. એના આચરણમાં રતિભાર પરિવર્તન ન થયું. ઘરનું કામકાજ પણ રોજની જેમજ નિયમીત કરતી. શૈલેશ એને ખાસ કશું કહેતો નહોતો, પણ એને સૌથી વધારે તો એ લાગતું હતું કે જે માણસ આ ઘરને હંમેશને માટે છોડી જાય છે તેને વળી આ ઘર પર આટલી બધી મમતા-માયા શી ? આજે સવારેજ શૈલેશે સાંભળ્યું કે ગંદાહાથ ભીંત પર લૂછવા ખાતર પોતાના નોકરને ઉષાએ ખૂબ ધમકાવ્યો હતો. ઉષાના કામમાં કદાચ સ્વચ્છતા અને નિયમીતતા આવે પણ એતો બીજાના કામોમાં પણ એટલીજ સ્વચ્છતા અને નિયમીતતા માગે છે. શૈલેશને જોઇએ તેટલો વખત ઉષાને ઓળખવા માટે નહોતો મળ્યો, હજી પરિચય ગાઢ થતો હતો. તથાપિ જે થોડી ઘણી ઓળખ થઇ એનાથી એટલું તો શૈલેશને ચોક્કસ જણાયું કે હવે ઉષાનો નિર્ણય ફરી શકે એમ નથી.

પરંતુ સાધારણ માનવ સ્વભાવ શૈલેશ આ ઉંમરે જેટલો ઓળખી શકયો હતો, તે જોતાં આંસુ, અસંગતના અને હાસ્ય એકી સાથે એના મનને ચકડોળે ચઢાવી વિચિત્ર રીતે મૂંઝવતા હતા.

ક્ષેત્રમોહન આવીને સીધા રસોડા આગળ ઉભા રહ્યા અને બોલ્યા—ઉષાબહેન ! પ્રસાદને હજી કેટલી વાર છે ?

ઉષાએ માથાનો છેડો જરા આગળ લાવીને હસતાં હસતાં કહ્યું—પ્રોફેસર સાહેબને પૂછી જુઓ, અહીંતો બધું તૈયાર છે.

ક્ષેત્રમોહન—તમે હારો એવાં નથી, એતો હુંજ હારી ગયો. રસોઇ જોઇને ભરેલું પેટ છતાં ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. પણ બીક લાગે છે કે કદાચ તબિયત બગડે. પણ આ નિમંત્રણનો બીજે કોઈ વખતે જરૂર ઉપયોગ કરવાનો.

ઉષા ચૂપ રહી. ક્ષેત્ર મોહને પૂછ્યું—તમારો છોકરો કયાં ગયો ?

ઉષાએ કહ્યું—આજે કોણ જાણે એને શું થઈ ગયું હતું કે નિશાળેજ જતો નહોતો. ખૂબ સમઝાવી પટાવી ને હમણાંજ નિશાળે મોકલ્યો.

ક્ષેત્રબાબુ—તમારી માયા એને જબરી છે. (હસીને) પણ તમારા પિયેર જવાના ઠરાવનું શું થયું ? ઉષાબહેન, તમારા જેવા માણસ પણ જ્યારે ગુસ્સામાં અસંગત અને ન બોલવા જેવી વાતો બોલશે ત્યારે આ સંસારમાં પછી વિશ્વાસ કરવા જેવું કંઇ નહિ રહે.

ઉષાએ આ આરોપનો કશોજ ઉત્તર ન આપ્યો. નીચૂં માથું નાંખીને ગુપચૂપ બેસી રહી. ત્યાંથી ક્ષેત્રબાબુ શૈલેશના અભ્યાસગૃહમાં આવ્યા. શૈલેશ અરિસાની સામે વાળ ઓળતો હતો. પગરવ સાંભળીને પાછું જોયું.

ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું—કેમ આજે કોલેજ બંધ છે ?

શૈલેશ—ના, આજે પહેલા બે કલાસ નથી.

ક્ષેત્રમોહને શ્વાસ નીચે મૂકીને કહ્યું—છો તો ખુશીમાં ને ? ઉષા બહેનને પિયેર જવાની પછી શી ગોઠવણ કરી ?

શૈલેશ—જે ગોઠવણ કરવાની છે તે એના ગયા પછી કરીશ. કદાચ કાલે એના ભાઇ આવીને એને લઈ જશે.

ક્ષેત્રબાબુ—તમે તો પાગલ છો. આ સ્ત્રીની સાથે તમારે નહિ બને. તમારી ઇચ્છા હોયતો આપણે પરસ્પર અદલાબદલી કરી લઇએ.

શૈલેશે ખૂબ ખીજાઇને કહ્યું—ક્ષેત્રબાબુ, આટલી ઉંમરે તો હવે આ બેહૂદી મશ્કરીનો ધંધો છોડો.

ક્ષેત્રબાબુ—આજેજ છોડી દઉં, પણ તમે મને કયાં છોડવા દો છો. ઉષાબહેને વ્યથિત થઇને કહ્યું કે હું ભાઈને ઘેર ચાલી જઇશ, એટલે તમે પણ એકદમ ઉત્તર આપી દીધો કે જવું હોયતો પધારો; હજી ભવાનીપુરતો મામલો મારા હાથમાં છે. આ કેવો વિચિત્ર વ્યવહાર છે ? ભાઈ બહેન તમે બન્ને એકજ જાતના છો. હું બધું ઠીક કરી આવ્યો છું. હવે ઉષા બહેન પિયેર નહિ જાય, પણ હવે તમે કૃપા કરીને રૂઝાયલો ઘા તાજો ન કરશો. (એકાએક ઘડિયાળ તરફ જોઈ ચોંકીને કહ્યું) અરે ! આતો બહુ વખત થયો હું જાઉં છું, કાલે સવારે આવીશ.

જતાં જતાં પાછા ફરીને કહ્યું—શૈલેશ, થોડા દિવસ નભાવો, પંડિતના ઘરની છોકરી છે એટલે અનાચાર એનાથી સહનજ નથી થતો. આ ખાવાપીવાની વસ્તુઓ બે દિવસ નહિ ખાવ તો નહિ ચાલે ? અને એ ખાવાપીવામાં શું બળ્યું છે ? ખર્ચનો તો ખ્યાલ કરો ! જાઉં છું.

ઉત્તરની વાટ ન જોતાં ક્ષેત્રબાબુ ચાલ્યા ગયા.

શૈલેશ થોડી વાર સુધી સ્તબ્ધ બનીને મૂર્તિની જેમ ઉભો રહ્યો. ક્ષેત્રમોહન કયારે આવ્યા, શું કહ્યું અને કેમ કરીને એકાએક ચાલ્યા ગયા એ એને ન સમઝાયું. નોકરે આવીને કહ્યું કે જમવાનું તૈયાર છે. ઉત્તર તરફના ઓરડાની ઓશરીમાં જમવાનું પીરસાયું હતું. રોજની જેમ થાળી પીરસીને સામેના પાટલા ઉપર ઉષા બેઠી હતી. શૈલેશે માથું નીચું કરીને જમવા માંડયું. એની ખૂબ ઇચ્છા હતી કે ક્ષેત્રબાબુ જે કહી ગયા તે વિષે થોડી મધુર વાતો કરૂં, પણ એકે શબ્દ મોઢામાંથી નીકળ્યોજ નહિ. સોમેનનું બહાનું કરીને પણ એનાથી વાતચિત ન થઇ શકી. આખરે ભોજન સમાપ્ત કરીને મુગોમુગોજ એ ચાલ્યો ગયો.

૧૩

બીજે દિવસે સવારે અવિનાશ (ઉષાનો નાનો ભાઈ) આવ્યો. શૈલેશ મોઢું ધોઇને અભ્યાસગૃહમાં ચાહ પીવા જતો હતો. ઘરમાં અપરિચિત પુરુષને જોતાં જ એનાથી પૂછાઇ જવાયું—આપ કોણ છો? આવનારે પરિચય આપતાં કહ્યુ કે એ ઉષાનો નાનો ભાઈ છે. અવિનાશે કહ્યું—મોટાભાઈ આવવાના હતા પણ ન આવી શક્યા, એટલે બહેનને તેડવા મને મોકલ્યો છે.

"ભલે લઈ જાવ" કહીને શૈલેશ પોતાના ઓરડામાં ગયો. ત્યાં સવારના નાસ્તાનો સામાન ટેબલ પર ગોઠવીને મૂકયો હતો; પરંતુ માત્ર ચાહનો પ્યાલો જ લઇને એક આરામ ખુરશી પર એ બેસી ગયો. બાકીનું બધું એમને એમ પડી રહ્યું. એને અડકવાનું પણ એને મન ન થયું. ઉષાના પિયેરથી કોઈ આવીને એને લઈ જાય એ વાત નિશ્ચિત હતી, એટલે અવિનાશને જોઇને આમ પરેશાન થઈ જવાની જરૂર નહોતી અને અવિનાશ આવ્યો એટલે ઉષા જશે જ

એ પણ અચોક્કસ હતું, છતાં એના મનની સ્થિતિ દર્દભરી જ રહી. ક્ષેત્રમોહન આજે સવારે આવવાના હતા તે કેમ ન આવ્યા, એ ચિંતા એ પણ અસર કરવા માંડી. શૈલેશને એમ થયું કે ક્ષેત્રબાબુ આવે તો હમણાં બધો ખુલાસો થઈ જાય. પોતે ઉષાને પૂછી શકે એવી સ્થિતિ નહોતી, એટલે શું કરવું એની મૂઝવણ વધતી જતી હતી. એટલામાં પડદો હઠાવીને કોઈ આવ્યું. શૈલેશે ક્ષેત્રમોહન ધારી ને જોયું. પણ એ તો અવિનાશ હતો. શૈલેશે એની સામે જોયું અને પછી એક પુસ્તક ઉઘાડીને વાંચવા માંડ્યું. એનું આખું શરીર બળતું હતું.

અવિનાશ બેસવા જતો હતો પરંતુ સામેના ટેબલ ઉપર નાસ્તો જોતાં એ બીજી ખુરશીને એક તરફ હઠાવીને ત્યાં જ એક ખુરશી પર બેઠો. ઘરના માલીક વિનય કરશે એ આશા કદાચ એને નહોતી પણ શૈલેશે એક પણ શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો એટલે અવિનાશને બોલવું પડ્યું. એણે કહ્યું—અઢી વાગ્યાની ગાડીએ બહેન જવાનું કહે છે.

શૈલેશે પુસ્તકમાંથી દૃષ્ટિ કાઢીને પૂછ્યું—જવાનું કહે છે ? કેમ મારી તરફથી કંઈ અડચણ ઉભી થવાનો સંભવ છે ?

આ તદ્દન અસંગત વાતનો ઉત્તર બિચારા અવિનાશ ને ન સૂઝયો. એણે સમઝ્યા વિના જ ઉત્તર આપ્યો—જી ના.

બારણાની બહાર બંગડીઓનો ખણખણાટ સાંભળીને શૈલેશનું મન વધારે ખરાબ થઇ ગયું. ગુસ્સામાં જ કહી દીધું—જવા માટે મારો વાંધો નથી.

અવિનાશ ચૂપ બની ગયો. શૈલેશે ફરી પૂછ્યું—તમારા મોટા ભાઇ આવવાના હતા ને ? એ કેમ ન આવ્યા ?

અવિનાશે સંકોચથી ધીરેધીરે કહ્યું—એમના તો મને મોકલવાની ખાસ ઇચ્છા નહોતી.

શૈલેશ—કેમ?

અવિનાશ ચૂપ રહ્યો.

શૈલેશ—તમે હજી બાળક છો. તમને બધી વાત ન કહેવાય અને કહેવાથી લાભ પણ નથી. પણ હા, તમારા મોટાભાઇ પૂછે તો કહેજો કે એમાં ઉષાનો કંઈ દોષ નથી. એમાં દોષ અગર ભૂલ કોઈની પણ હોય તો તે મારી છે. ઉષાને બોલાવવા આદમી મોકલ્યો એ જ અનુચિત હતું.

થોડીવાર રહીને પાછું શૈલેશે ચલાવ્યું—મને એમ લાગતું હતું કે પિતાજી વહુને ન બોલાવીને અન્યાય કરી ગયા છે. વખત આવ્યો એટલે મેં ધાર્યું કે એ અન્યાય દૂર કરવાની તક આવી છે. તમારી બહેન આવી પણ ખરી. પણ પહેલાનો એક દોષ હવે સો દોષ જેવો મોટો લાગે છે.

આનો ઉત્તર અવિનાશ શું આપે? એતો ચૂપ રહ્યો. આ વખતે બીજા દરવાજેથી ક્ષેત્રમોહન અંદર આવ્યા. શૈલેશે એમના તરફ જોયું પણ એની જીભ ન રોકાઈ. કઠોર વાતોનો એ સ્વભાવજ હોય છે કે એ પોતાના ભારથીજ સખતમાં સખત બની જાય છે. ઉષા દરવાજાને ઓથે ઉભી છે, એ જાણીને અમૂક નિશાન બનાવીને એને નિરંતર ઘાયલ કરતા જવાની નિષ્ઠુર ઉત્તેજનામાં જ્ઞાનશૂન્ય બનીને શૈલેશે પહેલાંની જેમજ બોલવા માંડ્યું—તમારી બહેન સાથે મેં એક દિવસ લગ્ન કર્યું હતું એ વાત સાચી; એટલા ખાતરજ એ મારી સહચરી નથી બની શકતી. અમારાં સ્વભાવ, સંસ્કાર, ધર્મ અને કેળવણી બધુંજ ભિન્ન છે. જબરજસ્તીથી એને અહીં રાખીને હું મારા ઘરને સ્મૃતિશાસ્ત્રની પાઠશાળા તો બનાવવા નથી માગતો. મારી એકની એક બહેન મારી સાથેના બધાજ સંબંધો તોડીને દુઃખ અને ક્ષોભની મારી મરી જાય એવી સ્થિતિ છે. અને એકનું એક

બાળક ખરાબ શિક્ષણ અને ખરાબ સંસ્કારથી બગડે એ જુદું. આ અનર્થ મારાથી થવા દેવાય એમ નથી. હા, તમારી બહેનનો હું એટલા માટે ઋણિ છું કે જે વાત હું મારે મોઢે નહોતો કહી શકયો તે એણે પોતેજ કહી દીધી.

ક્ષેત્રમોહન વિસ્મયથી દંગ બનીને શૈલેશ ભણી તાકીને જોઈ રહ્યા હતા. શૈલેશ શરમાળ અને નબળી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. આ જાતની કટુ અને બેશરમ વાત કરવી એના સ્વભાવની વિરૂદ્ધ હતું, છતાં આ વખતે એક પાગલની જેમ કોણ જાણે શું બકી રહ્યો હતો ! ઉષાનો નાનો ભાઈ એને તેડવા આવ્યો છે એ સમાચાર એમણે પ્રથમ જ કળી લીધા હતા. એટલે આ અપરિચિત પુરુષજ ઉષાનો ભાઇ છે એમાં સંદેહ નહોતો. એની સામેજ આ શું બધું નાટક થઈ રહ્યું છે! ક્ષેત્રબાબુ વ્યગ્ર થઇને હાથજોડીને બોલી ઊઠ્યા—જુઓ ભાઇ, આમાંથી એક અક્ષરપણ તમારી બહેનને ન કહેશો.

એ અપરિચિત છોકરાએ દરવાજા તરફ આંગળી કરીને કહ્યું—મને કહેવાની જરૂર નથી. બહેન બહાર ઉભા રહીને બધું સાંભળે છે.

ક્ષેત્રબાબુ—બહાર ઉભાં છે ? ત્યાં આગળ ?

અવિનાશ બોલે તે પહેલાં જ શૈલેશે કહ્યું—હું જાણું છું ક્ષેત્રબાબુ કે એ ત્યાં ઉભીઉભી બધું જ સાંભળે છે.

આ ઉત્તર સાંભળીને ક્ષેત્રબાબુ સમસમી રહ્યા. પડેલે માથે બેસી રહ્યા.

તે જ દિવસે ત્રણેક કલાક પછી બહેનને લઇને અવિનાશ સ્ટેશન તરફ રવાના થયો, ત્યારે સોમેન પોતાની ફોઇને ઘેર હતો; અને એના પિતા કોલેજમાં તથા ક્ષેત્રબાબુ બહાર લાઇબ્રેરીમાં બેઠા હતા.

બીજે દિવસે સવારે ચાહના ટેબલ પર બેઠેલી વિભાએ કટાક્ષથી સ્વામીને પૂછ્યું—ભાઈ શું કરતા હતા?

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—જોવામાં તો હાથમાં એક પુસ્તક લઈને બેઠા હતા, પણ ખરી રીતે તો એ પોતાની બેવકુફી ઉપર પસ્તાવો કરતા હતા.

વિભા—એવું કામ તમે ક્યારે કરશો?

ક્ષેત્રબાબુ—કયું કામ? પુસ્તક વાંચવાનું કે પસ્તાવો કરવાનું?

વિભાએ કહ્યું—પુસ્તક વાંચવાનું તો કામ હવે તમને શોભે પણ નહિ. હું તો બીજા કામની વાત કરૂં છું.

ક્ષેત્રમોહને અચકાઈને કહ્યું—એ તો તું તારા ભાઈને બોલાવીને તારા બાપને ઘેર ચાલી જાય તો તરત કરવા માંડુ.

વિભાનું ચિત્ત આજે પ્રસન્ન હતું એટલે એણે ગુસ્સો ન કર્યો, પણ આખરે બોલી—એ તો કદાચ મારાથી નહિ બને. કારણ કટ્ટર હિંદુપણાનાં જપતપ અને સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યની કલા શીખવાની તક મને બચપણથી જ નથી મળી.

પોતાની પત્નીની વાતચિતથી આજ કાલ ક્ષેત્રબાબુ તરત ચિઢાઇ જતા હતા. પણ આ વખતે ક્રોધને દબાવીને સહજ સ્વભાવે કહ્યું—એ તો મોટી કમનસીબી કહેવાય. કદાચ તક મળત તો આજે તારા ભાઈના નસીબમાં આટલી વિડંબના નહોત.

ક્ષેત્રમોહન ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા.

૧૪

ભવાનીપુરની જે કન્યાની વાત શૈલેશની સાથે ચાલતી હતી. એ વાતને ફરીથી અગત્ય આપવામાં આવી. માત્ર વિભા આ વખતે સ્વામીના અસંતોષ કે રોષના ડરથી ઉઘાડી રીતે આ વાતચિતમાં ભાગ ન લઈ શકી. પરંતુ અનેક પ્રકારે પોતાની છુપી સહાનુભૂતિ બતાવવામાં એણે જરાય બાકી ન રાખી. કન્યા પક્ષના અસહ્ય દબાણથી ક્ષેત્રબાબુએ એક દિવસ શૈલેશને આ લગ્ન વિષે પૂછી જોયું. પરંતુ જવાબમાં શૈલેશે લગ્ન કરવાની અનિચ્છા બતાવતા કહ્યું—ક્ષેત્રબાબુ, જીંદગીનો મોટો ભાગ તો હવે વિતી ગયો છે, હવે થોડા દિવસને ખાતર જીવનમાં નવી મુશ્કેલી સ્વીકારવાની હિંમત નથી ચાલતી. હવે તો તમે સોમેન ને આશીર્વાદ આપો કે એ જીવતો રહે. ફરીથી લગ્ન કરવામાં કંઇ સાર નથી.

માણસની નિષ્કપટ ભાવે કહેલી વાત છુપી રહી શકતી નથી. આજે શૈલેશને મોઢેથી નીકળેલા હૃદયના સાચા ઉદગારો સાંભળીને

ક્ષેત્રબાબુને સાચે જ દુઃખ થયું. આ પ્રસંગ પછી ક્ષેત્રબાબુ કોર્ટમાંથી પાછા વળતાં રોજ શૈલેશને ત્યાં જતા. ઘરમાં ગૃહિણી નહિ, કોઈ બાળક નહિ એટલે માત્ર ત્રણચાર નોકરો મળીને ઘર ચલાવતા. ધીરે-ધીરે ઘરમાં એટલી બધી અવ્યવસ્થા અને અનિયમીતતા આવી ગઈ કે ગમે તેને દુઃખ અને ક્લેશ થયા વિના ન રહે. લગભગ એક મહિના પછી ક્ષેત્રબાબુએ પહેલાંની જ વાતને ઉથલાવીને શૈલેશને કહ્યું—શલેશ, ઉષાબહેનના સંબંધમાં મારો મત અને ભાવ તમને ખબર છે. પોતાનું એક પણ માણસ ઘરમાં ન હોય તો જીંદગી અકારી થઈ પડે છે, ખાસ કરીને આ પાછલી અવસ્થાએ.

ઉમા ત્યાં હાજર હતી. એણે કહ્યું—ભાઈ, હજી એમને પાછલી અવસ્થાએ પહોંચતા વાર છે અને તે પહેલાં તો ભાભી જરૂર આવીને હાજર થઈ જશે. રૂસણું કરીને કોઈ પણ સ્ત્રી કેટલા દિવસ પિયેરમાં રહી શકે?

આટલું કહીને ઉમાએ એકવાર પોતાના ભાઈની તરફ અને એક વાર શૈલેશની તરફ જોયું. પરંતુ બન્નેમાંથી કોઈ કંઈ ન બોલ્યું. શૈલેશના મુખ પર વિષાદની સ્પષ્ટ છાયા પથરાયલી હતી. ઉમાને પોતાની તરફ એકી ટસે જોઈ રહેલી જોઇને શૈલેશે આખરે એટલું જ કહ્યું—હવે કદાચ એ નહિ આવે.

ઉમાએ અત્યંત અવિશ્વાસ બતાવીને જોરથી કહ્યું—નહિ આવે? અરે, જરૂર આવે. કદાચ આ મહિનામાં જ આવે. કેમ ભાઈ, ન આવે?

ઉષાનું પાછા ફરવું કેટલું અસંભવિત છે એ ક્ષેત્રબાબુ બરાબર જાણતા હતા. ઉષાની વિદાય વખતે શૈલેશે જે બોલ કહ્યા હતા એ બધા ક્ષેત્રબાબુને બરાબર યાદ હતા. એમને એમ લાગતું હતું કે

ઉષા આ બધી વાતો કદી ભૂલે એવી નથી. પોતાની વહુના સંબંધમાં શૈલેશના પિતાએ અત્યંત અન્યાય કર્યો, ઉષાના આવ્યા પછી વિભાએ અદેખાઇને લઇને એનું અપમાન કર્યું અને એ અપમાનની હદ બાકી હતી તે એની વિદાય વખતે શૈલેશે ઓળંગી દીધી. તો પણ ઉષાના મધુર ચારિત્રને જોઇને ક્ષેત્રબાબુ એ સમઝી શક્યા નહોતા કે આવી સંસ્કારી સ્ત્રી સ્વામીનું ઘર છોડીને કેમ ચાલી ગઈ! પણ જ્યારે જ્યારે એમને આવો વિચાર આવતો ત્યારે પોતે જ પોતાના મનને મનાવી લેતા અને સાંત્વન આપતા કે ઉષાએ પોતાની શક્તિ હતી ત્યાં સુધી અનાદર અને અવહેલના સહન કર્યાં પણ એના સ્વામીએ જ્યારે એના ધર્માચરણ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે એ આઘાત એને મન અસહ્ય થઈ પડયો.

આજ ધાર્મિક સંસ્કારોની કુમાશથી લાંબા સમય પછી પણ જ્યારે સ્વામીએ તેડાવી ત્યારે માનઅભિમાનની પરવા કર્યા વિના સરળતાપૂર્વક એ પતિને ઘેર ચાલી આવી હતી. હિંદુ સ્ત્રીના આ ધર્મસંસ્કારોનો, સંસ્કારબંધનથી મુક્ત અને પ્રાચીન માન્યતાઓના અંધકારમાંથી નવા યુગના પ્રકાશમાં પહોંચેલા ક્ષેત્રબાબુને વધારે પરિચય નહોતો; કારણ તેઓ બ્રાહ્મસમાજી હતા. પરંતુ આ વખતે પોતાની પત્નીની સાથે તુલના કરીને ઉષાના વિશ્વાસની દૃઢતા અને એને ખાતર પોતાના સર્વ સુખોને લાત મારવાની શક્તિ જોઇને એમને પોતાનો આખો સમાજ ક્ષુદ્ર અને તુચ્છ દેખાયો. એમને મનમાં સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે આવું સાચું તેજ પોતાના સમાજની એક પણ સ્ત્રીમાં નહોતું. એમને એમ થતું હતું કે કદાચિત યથાર્થ ધર્મ એમના સમાજમાંથી અલોપ થઈ ગયો છે. જે શ્રદ્ધા દુઃખોને સરળતાપૂર્વક સહન કરે છે અને જેની ગહનતા દુઃખ અને ત્યાગના સમયમાં પોતાની કસોટી કરી લે છે એ શ્રદ્ધા વિભામાં ક્યાં છે? ઉમામાં ક્યાં છે? અને એમની નજરમાં આવેલી બધી સ્ત્રીઓ એક

પછી એક દૃષ્ટિ સમીપ આવી ગઈ, પણ કોઈની તુલના ઉષાની સાથે એઓ ન કરી શકયા? આ અનુમતિ એમના હૃદયને એક બાજુથી સંકોચ અને બીજી તરફથી ભક્તિભર્યું બનાવતી હતી. એનું કારણ એ હતું કે આટલા ટુંકા સમયમાં ઉષા પોતાના સ્વામીને કેટલા નૈસર્ગિક સ્નેહથી પ્યાર કરતી હતી ! અને જ્યારે એમને એ ખ્યાલ આવતો કે આ અનર્થ માત્ર એક મુસલમાન નોકરને ખાતર થયો છે ત્યારે તો એ સમસમી રહેતા જે આચાર અથવા અનાચારને ઉષા પસંદ નહોતી કરતી તે ઘરમાં ફરીથી પ્રચલિત થવાથી એને ઘર છોડવું પડ્યું. આની અસર બીજા પર પડી હો કે નહિ પણ ક્ષેત્રબાબુની તો એવી અવસ્થા હતી કે એતો પોતાની સાળીનું સ્મરણ આવતાં, શૈલેશની સંકીર્ણ સહૃદયતા અને તુચ્છતાથી હેરાન થઈને વિસ્મય અને ક્ષોભથી સમસમી રહેતા.

ઉમા પુર્વોક્ત પ્રશ્ન કરીને ભાઈની તરફ મીટ માંડીને જોઇ રહી હતી. ઉત્તર ન મળવાથી થોડી વાર રહીને એ બોલી—ભાઈ, કેમ બોલતા નથી ?

ક્ષેત્રબાબુ—શું ઉમા ?

ઉમા—વાહ, તમે ખરા ! હું કહું છું કે ઉષાબહેન કદાચ આજ મહિનામાં પાછા ફરે. તમને આ શકય નથી લાગતું ?

બહેનના પ્રશ્નને ટાળીને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—અને ધારો કે કદાચ હવે એ પાછી ન આવે તો ઓછું કંઈ અનુચિત થવાનું છે ? જીવનનો ઘણો ભાગ તો એણે પિયેરમાં જ ગાળ્યો છે ને. હવે જીંદગીનો બાકીનો ભાગ પણ ત્યાં જ ગાળશે. પણ હવે એનો બીજો ઉપાય જ નથી ?

ઉમા પોતાના ભાઈની આ વાતની મતલબ બરાબર સમજી ન શકી. એ છાનીમાની ક્ષેત્રબાબુની તરફ જોઈ રહી.

શૈલેશે એના વિસ્મયપૂર્ણ મુખ ભણી જોઇને કહ્યું—ઉમા, એ અહીં પાછી આવે એ મને ઠીક નથી લાગતું. એની સાથે મારૂં લગ્ન થયું છે પણ એ મારી સહધર્મચારિણી નથી.

ઉષાના સંબંધમાં, એની વિરૂદ્ધ આ બેહૂદા ઇશારાથી ક્ષેત્રબાબુ મનમાં જ ચિઢાઈ ગયા. એમણે ખીજાઇને કહ્યું—આપણા લોકોને વળી ધર્મ જ ક્યાં છે કે સહધર્મચારિણી હોય ! ભાઈ, આ કલ્પનાના ગપગોળા રહેવા દો. હું તો તમારી આગળ ગૃહજીવનની સરળ વાતો કરૂં છું.

શૈલેશે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું—શું કહ્યું ? આપણે ધર્મજ નથી ?

ક્ષેત્રમોહને જવાબ વાળ્યો—ક્યાં છુપાયો છે એ ધર્મ ? તમે જ બતાવો. પૈસા કમાઇએ છીએ, ખાઇએપીએ છીએ અને લ્હેર કરીએ છીએ, બસ. પહેલાના લોકો શ્રાદ્ધ–શાંતિ, પર્વ–ઉત્સવ, પૂજા-પાઠ, વ્રત–નિયમ, ધર્મ–કર્મ કરતા હતા એટલે એમને સહધર્મ-ચારિણીનું પ્રયોજન હતું. આપણા લોકોને સહધર્મચારિણીની આટલી બધી ચિંતા શા માટે હોવી જોઇએ !

શૈલેશનું મર્મસ્થાન વિંધાયું એટલે દુ:ખ પામતા કહ્યું—તો સહધર્મચારિણી એ જ છે ? શ્રાદ્ધ–શાંતિ, પૂજા–પાઠ—

વાત પૂરી પણ ન થઈ અને વચમાંજ ક્ષેત્રમોહન બોલી ઊઠયા—સહધર્મચારિણી એજ છે, એજ છે અને એજ છે; એના વિના બીજી નહિ. જુઓ ભાઇ તમે પણ હિંદુ છો અને હું પણ હિંદુ છું—Without offence આપણે પૂજા પણ નથી કરતા, મંદિરમાંય નથી જતા અને કૃષ્ણ કે વિષ્ણુનું નામ લઈને એમની ખરાબ સ્મૃતિનેય આપણે નથી અડકવા દેતા. આપણી સ્ત્રીઓ તો આના કરતાં વધારે Harmless છે. આપણે સહજ માણસો ભલા આદમી છીએ. ભાઇ આટલી મોટી સાત અક્ષરની ‘ સહધર્મચારિણી ’ લઇને

આપણે શું કરીશુ, એ નાનીશી સ્ત્રીથીજ આપણો નિભાવ થઈ શકશે. તમે જરા ઇચ્છા કરો તો પેલા ભવાનીપુરના લોકો મારી પાછળ પડ્યા છે અને તમારી બ્હેનની પણ ઇચ્છા છે.

એકાએક ક્રોધના આવેશથી શૈલેશના મુખપર અંધારૂં છવાઈ ગયું. શૈલેશને ગુસ્સે થએલો જોઈને ક્ષેત્રબાબુએ તરત કહી દીધું— જુઓ ભાઈ, તમને કટાક્ષ કે વ્યંગ લાગે તો તમારા કરતાં મારી જાત ઉપરજ એ વધારે હશે.

શૈલેશે આનો પ્રતિવાદ ન કર્યો. એતો મુંઝવણભર્યો બેઠો હતો ત્યાંજ સમસમીને બેસી રહ્યો

૧૫

ક્ષેત્રમોહનને લાગ્યું કે આ પ્રસંગને વધારે ચૂંથવો હમણાં ઠીક નથી. શૈલેશનો ક્રોધ શાંત થવા માટે હજી પાંચ સાત દિવસ પસાર થવા દેવા જોઇએ. પછી એકાદ દિવસ આ ભવાનીપુર વાળી વાત કરાશે. એ નિશ્ચય કરીને તે દિવસે એઓ ઉમાને સાથે લઇને પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. પણ છ સાત દિવસમાંજ ભાગલપુરની અદાલતનો એક કેસ આવ્યો એટલે કલકત્તા છોડીને એમને જવું પડ્યું. જતાં પહેલાં કન્યા અને વર પક્ષ તરફથી એઓ વિભાને એટલી ખાત્રી આપતા ગયા કે મામલો જેટલો નિરાશા જનક લાગે છે, તેટલો વાસ્તવિક રીતે નથી. માછલી ખોરાકની તરફ જ કુચ કરી રહી છે. એકાએક કાંટાવાળી લોટની ગોળી ગળી જાય તો એમાં વિચિત્ર કંઈ નથી.

ઘણા દિવસ પછી આજે ક્ષેત્રમોહનની પોતાની પત્ની સાથે પ્રસન્ન ચિત્તે વાતચિત થઈ. વિભાએ ઉમાને મોઢે આ ઘટના વિષે થોડું સાંભળ્યું હતું. એટલે વિભાએ ક્ષેત્રબાબુને કહ્યું—હું એમ જાણતી

હતી કે તમે ઉષા ભાભીના જબરા હિતચિંતક છો. અને મહિના પહેલાં તો હું એમ માનવા તૈયાર નહોતી કે તમે મારા ભાઈના વિવાહમાં આટલો સક્રિય રસ લેશો.

ક્ષેત્રબાબુ—આજે તો હવે એ ઉચિત લાગે છે. ઉષાબહેનનો હિતચિંતક હું હજીય છુંજ અને હંમેશા રહેવાનો; પણ જે વાત અશક્ય છે અને જેના થવાથી કંઈ લાભ નથી, તેને માટે માથું ફોડવાથી શું ફળ?

વિભાએ હસવું દાબીને સ્વામીને કટાક્ષમાં કહ્યું—મને લાગે છે તમે પુરુષ હોવાને કારણેજ ઉષા ભાભીને ઓળખતાં તમને આટલી વાર લાગી. પણ હું તો એક વખત જોતાંજ એમને પીછાની ગઈ હતી. એમની સાથે આપણો કોઈ રીતે નિભાવ ન થાત.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—એને ઓળખવામાં આપણી વચ્ચે ભેદ હતો એ હું માનું છું, પણ હું એટલું કબૂલ કરૂં છું કે મારી થોડી ભૂલ થઈ હતી.

વિભા—ખેર, તમે ભૂલ માની એટલું બસ છે. એકાએક જપ-તપ અને હિંદુ આચારવિચારની પ્રશંસા તમે જે શતમુખે કરવા માંડી હતી તે જોઈને હું તો ડરીજ ગઈ હતી. આપણે ય કંઈ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન નથી પણ બાકીના આપણાથી નીચા છે અને એમના હાથનું ખાવાથી જ જાતિભ્રષ્ટ થઈ જશે એવો ઘમંડ શી રીતે ચાલે? પંડિતોના રીતરિવાજ વિનાના બીજા રસ્તા નરકમાં લઈ જનારા છે એ માન્યતા ઉષાના બાપને ઘેર જ ચાલી શકે, અહીં ન ચાલે. અને એ ન ચાલી શકે એટલા ખાતરતો એ એના પતિના ઘરમાં ન રહી શકી.

આ વાત એકદમ સાચી પણ નહોતી અને જૂઠી પણ નહોતી. આમ સાચ અને જૂઠ બન્નેનું મિશ્રણ થવાને કારણે ક્ષેત્રમોહન પોતાની પત્નીના મુખ ભણી તાકીને જોઈ રહ્યા, કંઇ જવાબ ન આપ્યો.

અકસ્માત ઉમાએ આવીને પૂછ્યું—શાની વાત કરો છો ભાઈ?

વિભાએ પોતાની વાતના અનુસંધાનમાં પહેલાની પ્રભાવપૂર્વક વાત શરૂ કરી—માત્ર પોતાની જાતિ કે ધર્મ બચાવવાને ખાતરજ ચાલ્યું જવું ઉષા ભાભી ને શોભતું હતું? અને માનો કે મારે ખાતર જ મારા ભાઈએ ભાભીનું અપમાન કર્યું તો એવું અપમાન તો તે દિવસે તમે પણ મારું કર્યું જ હતુંને! એટલે એટલા ખાતર હું આ ઘર છોડીને બાપને ઘેર ચાલી જાઉં!

ક્ષેત્રમોહન—એમ તે કેમ જવાય!

વિભાએ ઉમાને લક્ષ્ય કરીને કહ્યું—તમારા ભાઇ એકાએક એક નવી વસ્તુને બહારથી જોઇને એના ઉપર ખુશ થઈ ગયા હતા. હિંદુઓના ધાર્મિક કટ્ટરપણાની કેળવણી આપણને નથી મળી પણ માબાપ પાસેથી અમને જે કંઈ શિક્ષણ મળ્યું છે તે એના કરતાં વધારે સાચું અને વધારે લાભદાયક છે.

જરા હસીને આગળ કહેવા માડ્યું—તમારા ભાઇની તો એટલે સુધી ઇચ્છા હતી કે ઉમાબહેન તમે પણ ઉષા ભાભીના શિષ્યા બની જાવ. મને વખત નથી પણ તમે તમારા ભાઈને સંભળાવો કે તમે એમની પાસેથી શું શું શીખ્યા અને શું શું બાકી છે.

આટલું કહીને વિભા હસતી હસતી ચાલી ગઇ.

ક્ષેત્રમોહન મુગા બેસી રહ્યા. નાની બહેનની આગળ પોતાની સ્ત્રીની આ વ્યંગ-કથા એમને આકરી લાગી પણ ના ઇલાજે કંઇ જવાબ ન આપી શક્યા. હિંદુ આચાર વિચારની ઘણી વસ્તુઓથી પોતાનો સમાજ હીન છે, પોતે પણ એ આચારવિચારને બહુ પસંદ નથી કરતા; પરંતુ કોણ જાણે કેમ હિંદુ સ્ત્રીઓની આચારનિષ્ઠા અને પુરાતન જીવન પ્રણાલીની કલ્પના તરફ એમનું મન ખૂબ આકર્ષાતું હતું. આજ કારણથી અકસ્માત એ જ નિષ્ઠા એને જીવન પ્રણાલીની પ્રતિમૂર્તિ ઉષાને સામે જોઇને એ એકદમ મુગ્ધ બની

ગયા હતા. અને આજે એના જ આચરણથી એમને સૌની આગળ નીચું જોવાનો સમય આવ્યો હતો. જે સાળીને ઉદાહરણ રૂપે મૂકીને તેઓ સ્વજનો અને મિત્રો આગળ વારંવાર જે શિક્ષણ અને સંસ્કારની ઉત્સાપૂર્વક વાતો કરતા, એને બદલે આજે એમને અત્યંત આઘાત પહોંચ્યો. ઉષા પોતાને માટે, પોતાના કાર્યને માટે પોતે જ જવાબદાર છે. એણે કંઇયે અન્યાય કર્યો નથી અને એ અન્યાય કરી જ ન શકે એ વાત મક્કમતાથી એઓ રજુ કરવા માગતા હતા પણ મુખમાંથી શબ્દો જ ન નીકળતા. એટલે જ પોતાની પત્નીના ગયા પછી ઉમાની આગળ કંઇક ખુલાસો કરવાની ઇચ્છાથી સંદેહભર્યા સ્વરે કહ્યું—કટ્ટરપણું તો બધી જ વસ્તુઓનું ખરાબ હોય છે, એ હું માનું છું ઉમા. હિંદુ ધર્મની આ ગડબડ મિટાવવી જોઇએ. પરંતુ આપણે તો એનાથી ખરાબ છીએ એ વાત ન માનવી એ તો અન્યાય છે.

ભાઈ અને ભાભીના ઝઘડામાં ઉમા હંમેશા તટસ્થ અને ચૂપ રહેતી. એટલે એણે વિભાની ગેરહાજરીમાં પણ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો.

એજ રાત્રે ભાગલપૂર જતાં પહેલાં ક્ષેત્રબાબુએ વિભાને બોલાવીને કહ્યું—મને પાછા વળતાં કદાચ ચાર પાંચ દિવસની વાર લાગશે. એ દરમ્યાન ભવાનીપૂરવાળામાંથી કોઇ મળે તો કહેજે કે હું શૈલેશ ને મનાવી શકીશ.

વિભાએ પૂછ્યું—એટલે હવે ઉષા ભાભી પાછા નહિ આવે?

ક્ષેત્રબાબુ—ના. જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ લાગે છે કે શૈલેશ કરતાં ઉષાનો વાંક વધારે છે. તેં બરાબર કહ્યું હતું. જે શિક્ષણ માણસને હૃદયનો આટલો સંકીર્ણ અને સ્વાર્થી બનાવી દે છે એ શિક્ષણનું મૂલ્ય અને મહત્વ કોઈ જમાનામાં ગમે તેટલું હોય પણ આજે જરાય નથી. એટલી વાત ખરી કે ઉષાબહેનમાં આચાર

વિચારની વિડંબના અથવા આડંબરજ હતો, સાર વસ્તુ નહોતી. હોત તો સ્વામીનું ઘર છોડીને એ ચાલી ન જાત. ત્યારે હું જાઉં છું.

ક્ષેત્રમોહન ઘરમાંથી નીકળીને મોટરમાં રવાના થયા.

ભાગલપૂરનો કેસ પૂરો કરીને કલકત્તા પાછા ફરતાં એમને પાંચ ને બદલે દસ દિવસ વિતી ગયા. ઘરમાં પાછા આવતાં સૌથી પહેલાં ઉમાના દર્શન થયાં. ઉમાએ તરતજ ખબર આપી કે આજે ત્રણ દિવસ થયાં શૈલેશબાબુ છ મહિનાની રજા લઈને પાછા અલ્હાબાદ ચાલ્યા ગયા. આ વખતે તો સોમેનને પણ નિશાળેથી ઉઠાડીને પોતાની સાથે લઇ ગયા છે.

ક્ષેત્રબાબુ—કેમ એકાએક ?

ઉમા—કોણ જાણે ! સોમેનને લેવા આવ્યા હતા ત્યારે કહેતા હતા તબિયત ઠીક નથી.

વિભાને જોતાંજ ક્ષેત્રમોહને સંભળાવ્યું—તબિયતનું તો બ્હાનું છે. પણ આ કંઈ ઠીક ન બન્યું.

બીજું કંઇ કહેવા જતા હતા, પણ ઉમાને જોઈને ચૂપ રહ્યા.

૧૬

આજ નવા બેરીસ્ટરોની જેમ ક્ષેત્રબાબુના દિવસો જતા હતા. પૈસાની તંગી હોય ત્યારે હિંદુ રહેણીકરણીના વખાણ કરે અને પાસે પૈસા આવે એટલે બધું ભૂલી જાય. ગમે તેમ પણ એઓ શૈલેશના સાચા હિતચિંતક હતા. શૈલેશને એઓ બરાબર ઓળખતા હતા. એના જેવા દુર્બળ સ્વભાવના માણસ પાસે ગમે તે કામ સ્હેલાઇથી કરાવી શકાશે એ વિશ્વાસેજ હજી સુધી એમણે ભવાનીપૂરના સંબંધને હાથથી જવા નહોતો દીધો. એ લોકોને તો ક્ષેત્રબાબુ એવુંજ આશ્વાસન આપતા કે હજી શૈલેશને પ્રયાગથી પાછા ફરતા જરા વાર લાગશે. ઉષા તરફ હજી સુધી એમનો જેવોને તેવોજ સ્નેહ હતો અને શ્રદ્ધા પણ ઓછી નહોતી થઇ. પણ હવે ઉષા પાછી આવે એ આવશ્યક્તા એમને અનિવાર્ય નથી લાગતી. હમણાં હમણાં એમને એવોજ ખ્યાલ આવે છે કે એક વસ્તુ સમજવામાં એમણે ભૂલ કરી હતી, તે એ કે ઉષા એના પતિની સાથે પ્રેમનો વ્યવહાર નહોતી રાખી શકી અને એ રાખવો સંભવિત પણ નહોતો. બચપણથીજ

આચારવિચારના શાસનમાં રહેતાં ઉષાનો સ્વભાવ પણ કઠોર થઈ ગયો હતો. એટલે આલોક કરતાં પરલોક પરજ એની વિશેષ શ્રદ્ધા હતી. એટલેજ સ્વામીને છોડીને ચાલ્યા જવું એને માટે સહજ બન્યું. ક્ષેત્રબાબુના મનમાં જે 'સ્વામી'નો ભાવ હતો તે ઉષાના આ આચરણથી ભય પામ્યો હતો અને વ્યથિત પણ થયો હતો. એમને એવું લાગતું કે ઉષા સોમેનને આટલી જલદી ચાહવા લાગી એ પણ એ કર્તવ્યની સખ્તાઈને લઈનેજ. અંતરનો સાચો સ્નેહ ન હોવાને કારણેજ ઘર છોડીને જતી વખતે એને બાળકનું જરાય આકર્ષણ ન થયું

આ લોકો કલકત્તામાં આવી રીતે દિવસો વિતાવતા હતા ત્યાં લગભગ બે મહિના પછી એક દિવસ અકસ્માત સમાચાર આવ્યા, શૈલેશે આટલી નાની ઉંમરેજ સોમેનના યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કરી નાંખ્યા છે અને પોતે પણ એક ભક્ત વૈષ્ણવ પાસે ગુરુમંત્ર લઈને એનો શિષ્ય બની ગયો છે. પિતાપુત્ર બન્ને રોજ નિયમીત અને અચૂક ગંગાસ્નાન કરે છે અને જે ફળિયામાં માંસમચ્છી ખાનારા લોકો રહે છે તે તરફ થઈને શૈલેશ ફરવા પણ નથી નીકળતો.

આ સાંભળીને ઉમા છાનીમાની હસવા લાગી. વિભાએ સ્વામીને પૂછ્યું—આ મશ્કરી કોણે કરી છે? યોગેશબાબુએ?

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—સમાચારતો યોગેશબાબુએ જ મોકલ્યા છે પણ આપણે અને એમને મશ્કરી કરવા જેવો સંબંધ નથી, કે આવી નકામી દિલગી કરે.

વિભાએ કહ્યું—ભાઈના મિત્ર છે એટલે એમ માને કે આવી મશ્કરી કરવામાં વાંધો નથી. પણ મશ્કરી કરી હોય તો કેમ કરી એનું કારણ તમેને ખબર પડી? ભાભીના સમાચાર તો એમણે ભાઈ પાસે સાંભળ્યા હશે અને એ પણ જાણ્યું હશે કે આટલા બધા માણસોમાં તમેજ ભાભીના કટ્ટર આચારવિચારના ભક્ત હતા. એટ-

હેજ આ કટાક્ષભરી મશ્કરી એમણે કરી છે. (હસીને) કોઈ કેસ શરૂ કરતાં પહેલાં જો તમે મારી સલાહ લો તો તમારે આટલા બધા કેસો હારવા ન પડે. ઉમા! તું આજે જરા જલદી તૈયાર થા. સાત વાગ્યા પહેલાં નહિ પહોંચીએ તો લાવણ્ય નકામી નારાજ થશે. તારા ભાઈને એકાંતમાં સલાહ આપજે કે હવે હારીને આવે તો મને સલાહ પૂછે.

ઉમા હસીને ચાલી ગઈ. એણે એમ માની લીધું કે યોગેશ બાબુએ જે મશ્કરી કરી એનું કારણ એની ભાભીએ બતાવ્યું તેજ સાચું હતું.

ત્યાર બાદ પાંચ છ દિવસ પછી ક્ષેત્રમોહને એક લાંબો પત્ર વિભાની સામે ફેંક્યો અને કહ્યું—જો આ પત્ર તો યોગેશ બાબુનો નથી ને? આતો એમના પિતાનો લખેલો છે. એ વૃદ્ધની ઉંમર પોણોસો વર્ષની હશે, હજી હું એમને એકેય વાર મળ્યો પણ નથી, માત્ર પત્રવ્યવહારનો સંબંધ છે. એ માણસ તો આવી મશ્કરી ન કરે ને?

પત્ર લાંબો હતો અને બંગાળી ભાષામાં લખાયલો હતો. શાંતિપૂર્વક આદીથી અંત સુધી બે વખત વાંચીને વિભાએ માથું ઉંચું કર્યું અને કહ્યું—કંઈ સમઝાતું નથી. મને લાગે છે તમારે એક વખત જઈ આવવું પડશે.

ક્ષેત્રબાબુ—પણ મને હમણાં તો એક મિનિટ તો ફુરસદ નથી.

વિભા—એમ કહેવાથી ઓછું ચાલવાનું છે. આ આપત્તિ વખતે આપણે નહિ જઈએ તો બીજું કોણ જશે? અને મારા જવાથી આ આપત્તિ દૂર થશે એવો ભરોસો નથી.

બન્ને જણ થોડીવાર ચૂપ રહ્યા. આખરે એક લાંબો શ્વાસ લઈને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—શૈલેશમાં ઇચ્છાશક્તિની બીલકૂલ અભાવ છે.

એ તો ગમે તે કરે પણ એની સાથે છોકરાનું જીવન ધૂળધાણી કરવા બેઠો છે. વિભા, ગમે તેમ કરીને તારે એ બાળકને બચાવી લેવો જોઇએ.

વિભા ગંભીર મૂખ કરીને વિચારમગ્ન બેસી રહી. એ રડે, રૂસણું લે, બધું કરે પણ શૈલેશને કોઈ કાર્ય કરતો અટકાવવાની શક્તિ એનામાં નથી, એ વાતને એ બરાબર સમઝતી હતી.

ક્ષેત્રમોહન થોડીવાર શાંત રહીને બોલ્યા—સંદેહ તો મને પ્રથમથીજ હતો પણ વિભા, એકવાત તો મેં નિશ્ચિત રૂપથી જાણી લીધી છે. ઉષાને તારા ભાઇએ સચ્ચાઇથી ચાહવાની શરૂઆત કરી હતી. આવો સ્નેહ મેં કોઈ દિવસ સોમેનની માતા પ્રત્યે નથી જોયો. આ કદાચ એજ પ્રેમનો પ્રત્યાઘાત હોય !

વિભાને ઓછું આવ્યું. એણે કહ્યું—એટલે ભાભીનું મન પોતાની તરફ આકર્ષવા ભાઈ આ બધા પ્રયત્નો કરે છે? જૂઓ· મારા ભાઈ નબળા સ્વભાવના છે પણ નીચ નથી. કોઈને પોતાની તરફ આકર્ષવા માટે આવો દંભનો સ્વાંગ રચવાની વૃત્તિ પણ એના અંતરમાં ન ઉદ્‌ભવે.

વિભાને શું ખબર પડે કે આ પ્રત્યાઘાત કેવી અદ્‌ભૂત વસ્તુ છે ! ક્ષેત્રમોહને પણ આ શબ્દ માત્ર પુસ્તકમાંજ વાંચ્યો હતો, અનુભવ બિલકુલ નહોતો. એટલે એ તો ચૂપજ રહ્યા. અંધારામાંજ તર્ક કે લડાઈ જગવવાની એમની હિંમત ન ચાલી.

પ્રત્યાઘાત ગમે તે હો પણ અણિને પ્રસંગે વિભાનોજ વિજય થયો. એના સ્વામીને બધા કામ પડતા મૂકીને અલ્હાબાદ જવું પડયું. ત્યાંથી પાછા ફરીને ક્ષેત્રમોહને જે વિગતવાર વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું એ હાસ્યાસ્પદ હતું, અને અપ્રિય પણ હતું. યોગેશ બાબુના ઘરની પાસેજ શૈલેશનું ઘર છે પણ શૈલેશની સાથે ક્ષેત્રબાબુની

મૂલાકાત ન થઇ. એ તો પોતાના ગુરુભાઈઓની સાથે પોતાના ગુરુદેવના ચરણકમળના દર્શન કરવા વૃંદાવન ચાલ્યો ગયો હતો. સોમેન મળ્યો. શાસ્ત્રોમાં વર્ણન આવે છે એવા બ્રહ્મચારી જેવો એનો વેષ છે અને શાસ્ત્રસંગત આચાર વિચાર છે. એક સ્થાનિક નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મણ સવાર સાંઝ આવીને એને બ્રહ્મવિદ્યાનું નિયમીત શિક્ષણ આપે છે. આટલી વિગત કહીને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—મને જોઇને એ બિચારા બાળકની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યા. એનો ચહેરો જોવાથી એમ લાગ્યું કે એને ખાવાપીવાનું પણ દુ:ખ છે.

આ બાળક ઉપર વિભાનો સ્નેહ હતો. એ એને ચાહતી હતી પણ એ સ્નેહ અને ચાહના વધારે નહોતી. પરદેશમાં છોકરો દુ:ખી થવાના સમાચાર એનાથી સહન ન થઇ શક્યા. એની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ભર્યા અવાજે એણે કહ્યું—ત્યારે તમે સોમેનને સાથે કેમ ન લેતા આવ્યા ?

ક્ષેત્રબાબુ—લાવવાની ઇચ્છા તો થઈ પણ મને એવું લાગ્યું કે કદાચ એનું અંતિમ પરીણામ સારૂં ન આવે. ધર્મના ભૂતથી હું ખુબ ડરૂં છું. એટલે શૈલેશ નકામો આપણા ઉપર ગુસ્સે થઈ બેસે.

વિભાએ આંસુ લૂછીને કહ્યું—મને એમ ખબર હોત કે મામલો આટલી હદ સુધી પહોંચી ગયો છે તો હું પોતેજ તમારી સાથે આવત.

૧૭

કા કાગળપત્રો લખવાના બંધ કર્યા હતા છતાં કલકત્તાના સ્વજનો અને મિત્રોથી શૈલેશની આ અદ્ભુત રંગદર્શી કથા છૂપી રહી નહોતી. એટલું જ નહિ પણ કથા જૂદા જૂદા રંગોથી રંગાઈને મિત્રોને પહોંચી હતી. ભવાનીપૂરના લોકોને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી. લજ્જાની મારી વિભા કોઈને મોઢું દેખાડી શકતી નહોતી. માત્ર પોતાના પતિ આગળ દંભપૂર્વક કહેતી હતી કે—"ભાઈને પાછા તો આવવા દો. જોઉં છું મારી આગળ એ બધું એમનું શી રીતે ચલાવે છે તે.

ક્ષેત્રમોહન સાંભળીને ચૂપ રહેતા. વિભા કહે છે એટલું બધું જ કરશે એવો એમનો વિશ્વાસ નહોતો, પરંતુ પોતાના સમાજના એકત્ર નૈતિક દબાણમાં એમને આશા હતી. નબળા સ્વભાવનો શૈલેશ કદાચ વધારે સમય પોતાના સમાજથી દૂર ન પણ રહી શકે.

આ બાજુ શૈલેશે અરજી કરીને ચાર માસની વધારે રજા મંજુર કરાવી લીધી હતી. એ પૂરી થવામાં હજી બે મહિના બાકી હતા. એટલું તો નિશ્ચિત હતું કે એ નોકરી નહિ છોડી શકે. ગમે તેટલું ગંગાસ્નાન કરે અને મનફાવે તેટલાં તિલકછાપાં કરે, પણ શ્રી ગુરુદેવ અને એના ગુરુભાઈઓનું જુથ એને નોકરી છોડવાની ખરાબ સલાહ તો નહિ જ આપે. અને નોકરી માટે શૈલેશ પાછો આવશે ત્યારે આખરી પ્રયત્ન કરી જોવાની ક્ષેત્રબાબુની ઈચ્છા હતી.

તે દિવસ ચાહ પીતાં પીતાં ક્ષેત્રબાબુએ વિભાને કહ્યું—આ વખતે કદાચ જો ઉષાબહેન પાછા આવશે તો એને પહેલાંની જેમ ભાઈની સાથે પીયેર જતા રહેવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. જપતપ બન્ને સાથે અને સમભાવથી કરશે.

વિભાનું મુખ મ્લાન થઈ ગયું. એણે પૂછ્યું—ભાઈના આવવાની કંઈ ખબર અંતર આવી ?

ક્ષેત્રબાબુ—નહિ તો.

વિભા થોડી વાર ચૂપ રહીને બોલી—મેં એમ સાંભળ્યું છે કે ગામડામાં જાતજાતના વશીકરણ જાદુ મંત્રો કરવામાં આવે છે. તમે આ બધું માનો છો ?

ક્ષેત્રબાબુ—ના. અને કદાચ થતાં હોય તો પણ ઉષાબહેન એવું બધું કરે એ હું નથી માનતો.

વિભા—કેમ ન કરે ?

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—ઉષાબહેન પર હું કંઇ પ્રસન્ન નથી; એમના ઉપર મારી પહેલાં જેટલી શ્રદ્ધા પણ નથી પણ એટલું તો વિભા હું તને જરૂર વિશ્વાસ પૂર્વક કહેવા તૈયાર છું કે આવું નીચ કામ કોઇ દિવસ એ ન કરે. એ એટલી નીચ નથી.

પણ હજી વિભાને આ વાત પર પૂર્ણ વિશ્વાસ ન આવ્યો. એણે ધીરે ધીરે કહ્યું—ગમે તેમ હોય તો પણ હું તો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે સોમેનને તો હું ત્યાંથી લઈ જ આવવાની.

નોકરે આવીને ખબર આપી કે બંધુ બે મોટી શેતરંજી લેવા આવ્યો છે. બંધુ શૈલેશનો જુનો નોકર હતો.

વિભાએ વિસ્મીત થઇને પૂછ્યું—શેતરંજી લઈ જઈને શું કરવાનો છે?

આમ બોલતાં બોલતાં બન્ને પતિપત્ની ઓરડાની બહાર નીકળી આવ્યા. બંધુએ નમસ્કાર કરીને શેતરંજી માટે વિનંતી કરી.

વિભા—શા માટે શેતરંજી જોઈએ છે?

બંધુ—ખબર નથી, કંઈ ભજન બજન હશે.

વિભા—કોણ ભજન કરવાનું છે?

બંધુ—સાહેબની સાથે ત્રણ ચાર માણસો આવ્યા છે.

વિભા—એટલે ભાઇ આવી ગયા?

બંધુ—જી હા, સાહેબ પાછા આવી ગયા.

ક્ષેત્રબાબુ—એમ? શૈલેશબાબુ પાછા આવી ગયા?

બંધુએ ગરદન હલાવીને હા પાડી અને કહ્યું—હા, કાલે રાતની ગાડીએ જ આવ્યા.

બંધુ શેતરંજી લઇને ચાલ્યો ગયો. ક્ષેત્રમોહન અને વિભા જ્યાંના ત્યાંજ ચૂપચાપ ઉભાં રહ્યાં. બીજે દિવસે ત્રીજે પહોરે ક્ષેત્રબાબુ વિભા અને ઉમાને લઇને શૈલેશને મળવા ગયા. રોજની ટેવ પ્રમાણે અભ્યાસગૃહમાં જવા જતા હતા ત્યાંજ અડચણ નડી. બારણામાં પહેલાંની જેમ પડદો નહોતો. અંદરનું દશ્ય બહારથી જ દેખાતું હતું. એક જ દિવસમાં ઓરડાનું રૂપ બદલાઇ ગયું હતું. માત્ર પુસ્તકોના કબાટ હતાં પણ બીજી બધી વસ્તુઓ ત્યાં નહોતી.

જમીન પર કામળી અને એની ઉપર સ્વચ્છ જાજમ બિછાવીને બે માણસો બેઠા હતા. એમના ગોળમટોળ શરીર ઉપર બધે જ હરી નામની છાપ હતી. ગળામાં મોટા દાણાની તુલસીની માળાઓ હતી. એકાએક ક્ષેત્રબાબુ, વિભા અને ઉમાને સાહેબશાહી પોષાકમાં જોઇને એ લોકો ડરી ગયા. પણ એમના વિશ્રામમાં દખલ ન કરતાં ત્રણે જણ ઉપર ગયાં. એટલામાં એક રસોઈ બનાવનાર મહારાજે કહ્યું—ઉપર ન જશો, ત્યાં તો ગોંસાઈજી મહારાજનું આસન છે.

ક્ષેત્રમોહને પૂછયું—ગોંસાઈજી કોણ ?

રસોઇઓ મહારાજ ચૂપ રહ્યો. ઉત્તરમાં એણે માત્ર ઉપર આંગળીનો ઇશારો કર્યો. ક્ષેત્રમોહને ત્યાંજ ઉભા રહીને બૂમ પાડી—શૈલેશ, શૈલેશ ! શૈલેશ તો નહિ પણ એને બદલે અવાજ સાંભળીને સોમેન દોડી આવ્યો. એકાએક સોમેનનો વેષ અને સ્વરૂપ જોઈને વિભાએ તો રડી દીધું.

કિનાર વિનાનું સાદું સફેદ ધોતિયું પહેર્યું હતું, માથે મોટી ચોટલી હતી અને ગળામાં તુળસીની માળા હતી. એણે દૂરથી જ આ લોકોને પ્રણામ કર્યા, પાસે ન આવ્યો.

ઉમા એને અડકવા જતી હતી પણ ક્ષેત્રબાબુએ ઈશારાથી રોકીને કહ્યું—રહેવા દે ઉમા, આ મેળામાં એને અડકવાની જરૂર નથી. બિચારાને કદાચ આ ઠંડીમાં ફરીથી ન્હાવું પડશે. સોમેન તારા બાપુ ક્યાં છે ?

સોમેન—પ્રભુપાદ શ્રી ગોસ્વામી ગુરુદેવ પાસે શ્રીમદ્‌ભાગવત વાંચે છે.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—અમે ક્યારના આવ્યા છીએ. તારા બાપુને અમારા આવવાની ખબર તો આપી આવ.

સોમેન—ખબર તો મળી છે, આવે છે.

થોડી વારમાં પાવડીઓ પહેરીને શૈલેશ નીચે ઉતર્યો. એણે પણ સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં અને માથે ચોટલી ધારણ કરી હતી. તુલસીની માળા પણ હતી. આ વિના એના ચહેરામાં બીજું વિશેષ પરિવર્તન નહોતું દેખાતું. પણ અંતરથી એમાં કંઈક પરિવર્તન થયું હશે એ તો જોવાથી પણ માલમ પડતું હતું. અત્યંત વિનયી ભાવે કોમળ સ્વરે વાતચિત કરતો હતો. ઉમા અને વિભાએ પ્રણામ કર્યા. એણે દૂર ઉભા રહીને જ આશીષ આપી. અડકવાની બીકે પાસે ન આવ્યો.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—તમારા ઘરમાં બેસવા માટે જગ્યા તો મળશે કે નહિ ?

શૈલેશ લજ્જિત ભાવે કહ્યું—બહારની બેઠક ગંદી થઈ ગઈ છે, એને સાફ કરવી પડશે.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—તો તો અમે અત્યારે તો જઈએ છીએ. અમારી કદાચ બહુ જરૂર પણ નહિ હોય. હા, પણ જ્યારે અમારે માટે બેસવાની થોડી જગ્યા મળે ત્યારે જરૂર બોલાવજો. ચાલો ઉમા !

મોટરમાં આખે રસ્તે વિભાએ કોઈની સાથે વાતચિત ન કરી. માત્ર એની આંખોમાંથી છાનામાના આંસુઓ વહેતાં હતાં. આ લોકો એક વાત તો ચોક્કસ સમજી ગયા કે એ ઘરમાં હવે એમને માટે સ્થાન નહોતું. વિભાએ સ્વામી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ગમે તે થાય તો પણ સોમેનને તો પોતે ભાઈ પાસેથી છીનવી લેશે. સ્નેહની આ દંભભરી ઉક્તિ બન્નેને વારંવાર યાદ આવી, પરંતુ કરૂણ લજ્જાના માર્યા બન્ને એનો આભાસ પણ ન બતાવી શક્યા.

ત્યાર બાદ મહિના કરતાં વધારે સમય વિતી ગયો. આ દરમ્યાન શૈલેશના આ અદ્ભુત આચરણની ચર્ચાએ સ્વજનો અને ઇષ્ટમિત્રોમાં એવી સનસનાટી પેદા કરી દીધી કે લોકો સત્ય અથવા વાસ્તવિક તથ્યની પરવા કર્યા વિના બીજી ગપ ચલાવતા હતા. કાંટાનું કટેસર

ફરીને લોકો એક જાતનો આનંદ લેતા હતા. જૂદેજૂદે મુખેથી વિવિધ રંગ ધારણ કરીને આ વાતે એવું કુસ્તિ રૂપ પકડ્યું કે વિભાને તો બહાર નીકળવું અને સમાજમાં મોઢું બતાવવું મૂશ્કેલ થઈ પડ્યું. અને આનો ઉપાય પણ કોઇને સૂઝતો નહોતો.

ક્ષેત્રમોહન જાણતા હતા કે અનેક ઉત્તેજનાઓ સમય જતાં શમી જાય છે. ધીરજ ધરીને ગુપચુપ જોયા કરવું એ જ એક માત્ર એનો ઉપાય છે. પણ આ સ્વર્ગ મેળવવાનો ધંધો જ એવો છે કે જે એક વાર શરૂ થયો કે પછી એને શમતાં વાર લાગે છે. અનિશ્ચિતતાના માર્ગમાં આ અત્યંત નિશ્ચિત ફળ અથવા લાભની આશા જ માણસને પાગલ બનાવીને એને આગળને આગળ લઈ જાય છે. આના કરતાં વધારે વાંક તો ઉષાની અસરનો સૌને લાગ્યો. એ જ મિત્ર અથવા શત્રુ બનીને આ સર્વનાશનું મૂળ કારણ બની છે. કોઈ રીતેય જો એને ખબર પડી અને એ આવી પહોંચી તો પછી સુત્યાનાશ જ વળી જવાનું. આજકાલ ઉષાનું નામ લેતાં એકલી વિભા જ નહિ પણ ઉમા અને ક્ષેત્રમોહન પણ બળીને ખાખ થઈ જતાં. એને બોલાવી જ નહોત તો આ મૂશ્કેલી ઉભી થવાની સંભાવના જ નહોતી.

આજે રવિવારે સ્વામી અને સ્ત્રી બન્ને આ જ ચર્ચા કરતાં હતાં. તે દિવસે અપમાનિત થઇને પાછા ફર્યા પછી શૈલેશને ત્યાં કોઈ ગયું જ નહોતું. પણ એ ઘરની રજે રજ વાતો એમને મળતી હતી. ગુરુભાઇઓનું જૂથ હજુ સુધી ત્યાંથી ખસવાનું નામ જ લેતું નહોતું. અને શ્રી ગુરુદેવ અને એમના વહુજી મહારાજ હજી ત્યાં જ બિરાજમાન હતાં. સવારસાંજ અચૂક હરિકિર્તન થતું હતું. ભોગ-પ્રસાદની વ્યવસ્થા પણ દિનપરદિન વધતી જતી હતી. આ બધી ખબરો વિભાને નિયમીત મળતી હતી. આ ઉપરાંત એક ખાસ સમાચાર પણ આવ્યા હતા. તે એકે શ્રીધામ નવદ્વીપ (નદીઆમાં)

એક જગ્યા ખરીદીને ગુરુદેવ માટે એક ખાસ આશ્રમ બાંધવાનો શૈલેશે નિર્ણય કર્યો હતો, અને પૂણ્યકાર્યને માટે રૂપિયા કોઇને ત્યાંથી કરજે લેવા દોડધામ થઈ રહી છે.

વિષાદભરી વિભાએ કહ્યું—આ ખબર જો સાચી હોય તો તમે એક વખત ભાઇને સમઝાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરો? બાળકનું આપણા દેખતાં આમને આમ સત્યાનાશ જશે?

ક્ષેત્રમોહને લાંબો શ્વાસ લઈને કહ્યું—તું જ કહેને હું આમાં શું કરી શકું?

વિભા ચૂપ રહી. એને શું ખબર કે શું કરી શકાય?

ક્ષેત્રમોહન એકાએક બોલી ઊઠયા—તે દિવસ પછી આપણે એકે દિવસ ત્યાં ગયા પણ નહિ. આજે જરા જઈ આવીશું?

વિભાનું અંતર આજે સાચે જ રડતું હતું. એટલે જરાય માનઅભિમાનની દરકાર કર્યા વિના સરળતાથી તૈયાર થઈ ગઈ.

આજે બન્નેએ ઉમાને સાથે ન લીધી. આ છોકરી આગળ વધારે નીચા પડવાનું તેમને ઘટિત ન લાગ્યું. શૈલેશના ઘર આગળ મોટર આવી ત્યારે દસ વાગ્યા હતા. આજ બહારનું બેઠકખાનું ઉઘાડું હતું. બન્ને ગુરુભાઈઓની જોડી એક પોટલું કસીને બાંધવામાં મશગૂલ હતી.

ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું—શૈલેશબાબુ છે?

બન્ને શિષ્યોએ માથું ઉંચું કરીને જોયું. થોડી વાર ચૂપ રહીને અને કંઈક વિચાર કરીને ઉત્તર આપ્યો—નથી. પરમ દિવસના નવદ્વીપ ગયા છે.

"ક્યારે પાછા આવશે?"

"કાલે અથવા પરમ દિવસે આવશે."

"સોમેન ઘરમાં છે કે નહિ?"

બન્નેએ માથું ધૂણાવીને સૂચિત કર્યું, છે; અને તરત પોતાના કાર્યમાં પરોવાઈ ગયા.

અંદર જતાં અભ્યાસગૃહમાં જોયું તો પહેલાંની જેમ બારણામાં પડદો નંખાઈ ગયો હતો. પડદો હઠાવીને જોયું તો પહેલા જેવી જ વ્યવસ્થા ફરીથી ગોઠવાઈ ગઈ હતી.

વિભાએ કહ્યું—પેલા બન્ને માણસોને ખસેડીને ભાઇએ જુની વ્યવસ્થા પાછી સજીવન કરી ખરી. મને તો આશા નહોતી કે ભાઈને આટલી સુબુદ્ધિ પાછી સૂઝશે.

વાત પુરી પણ ન થઈ ત્યાં પગરવ સાંભળીને બન્નેએ પાછળ જોયું તો આશ્ચર્ય દેખાયું કે સોમેન રબ્બરના દડાથી રમતો રમતો આવતો હતો. પેલી તુળસીનીમાળા ક્યાં ગઈ, પેલી ચોટલી અને બ્રહ્મચારીનો વેશ પણ કોણ જાણે ક્યાં ઉડી ગયો! શરીરપર પહેરણ પણ નહોતું માત્ર ગુંથેલી કિનારનું ધોતિયું જ પહેર્યું હતું. વાળ પણ બંગાળી છોકરાઓની જેમ છેલ્લી ફેશનના રાખેલા હતા. પગમાં ચમકતા પંપશૂઝ હતા.

દોડતાં દોડતાં આવીને વિભાને વળગી પડતાં સોમેને કહ્યું—ફૈબા, બા આવી ગયાં. ચાલો બતાવું. રસોડામાં, ચાલો.

રસોડા તરફ આવવાનો આગ્રહ બતાવવા સોમેને વિભાને એ તરફ ખેંચવા માંડી. આ નવી ખબર સાંભળીને વિભા સમસમી ગઈ. ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું—સોમેન તારી બા આવી ગયાં?

સોમેને કહ્યું—કાલ બપોરના આવ્યાં છે. ચાલો ફુવા, બાની પાસે ચાલો.

ક્ષેત્રબાબુ—ચાલો.

ત્રણે જણ રસોડામાં પહોંચે તે પહેલાં પગરવ સાંભળીને ઉષા

હાથ ધોઈને બહાર આવી. વિભાએ જોડા ઉતારીને પહેલીજ વાર પ્રણામ કર્યાં. અને પહેલાં એજ બોલી—ભાભી જોયું નાટક?

ઉષાએ હાથ પકડીને ચૂમી લેતાં હસતાં હસતાં કહ્યું—જોયુંને બહેન! સોમેનનો દેખાવ જોઈને તો હું રડવા જેવી થઇ ગઈ. તરત જ માળાબાળા તોડીને ફેંકી દીધી, હજામને બોલાવીને વાળ કપાવ્યા, નવું ધોતિયું અને પહેરણ ખરીદ્યાં. ત્યારે કંઈ છોકરાનું રૂપ બદલાયું. તમે બધા આનંદમાં તો છોને બહેન?

હવે ઉષાએ વક્રકટાક્ષથી ક્ષેત્રમોહન ભણી જોયું.

ક્ષેત્રમોહન બોલ્યા—આનંદ સમાચાર કહેવાની કંઈ ઉતાવળ નથી ઉષાબહેન! ધીરેધીરે તમને એ ઇતિહાસ જરૂર સંભળાવવાનો છું. હમણાં તો સૌથી પહેલાં ઉપર આવીને કંઈ ખાવાનું આપો. હા, પણ શૈલેશના પેલા ગુરુભાઇઓને તો જોયા પણ એના શ્રી પ્રભુપાટ ગુરુદેવ અને ગુરુપત્ની કેમ દેખાતાં નથી? ઉપર તો નથી ને?

ઉષા હસી પડી, હસતી હસતી બોલી—ડરશો નહિ એ પણ નવદ્વીપ-ધામ પહોંચી ગયા છે.

ક્ષેત્રબાબુ—હવે ત્યાંથી પાછા તો નહિ પધારે ને?

ઉષાએ ફરીથી મર્મમાં હસે એવું હસીને કહ્યું—ના.

ક્ષેત્રમોહને વિસ્મયથી કહ્યું—ઉષાબહેન, મને સ્વપ્નેય આશા નહોતી કે તમને આવી સુબુદ્ધિ સૂઝશે. આ બ્રહ્મચારીની તુળસીની માળા તોડી નાંખી, એની ચોટલી કઢાવી નાંખી, એ બધું તમે શું કર્યું? કહો તો ખરા!

ઉષાએ હસીને ક્ષેત્રમોહનની મશ્કરીનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહ્યું—હમણાં શું ઉતાવળ છે! ધીરે ધીરે હું ય તમને આખો ઇતિહાસ સંભળાવવાની છું. હમણાં તો ઉપર ચાલો, પહેલાં તમને કંઈ ખાવાનું આપું!

નવયુગ ગ્રંથમાળાના—ગ્રાહકોને

આ માળાનું પહેલું વર્ષ માગશર મહિનામાં પુરૂં થાય છે. આ પુસ્તક માળાનું ૯ મું પુસ્તક છે, એટલે આ પુસ્તકના પૃષ્ઠસાથે અત્યાર સુધીમાં ગ્રાહકોને ૮૬૬ પૃષ્ઠનું વાંચન અપાયું છે. તે નિચેની વિગતેઃ—

૧.	સબરસ	પૃષ્ઠ.	૧૬૦
૨.	જવાહર નેહરુ.	,,	૧૪૮
૩.	ફાંસી	,,	૮૦
૪.	રાજ્ય આવક વેરો અને આપની દરિદ્રતા	,,	૯૨
૫.	સ્વરાજ્ય સેવકો	,,	૬૪
૬.	અરવિંદ ઘોષના પત્રો	,,	૪૦
૭.	પુરસ્કાર અને બીજી વાતો.	,,	૯૮
૮.	કાયદાની આંધી.	,,	૭૬.
૯.	નવવિધાન	,,	૧૦૮
		કુલ.	૮૬૬

હવે છેલ્લું એક પુસ્તક આશરે ૧૩૪ પૃષ્ઠનું અપાશે, એટલે પહેલા વર્ષના ૧૦૦૦ પૃષ્ઠની સંખ્યા પૂરી થઈ જશે. માળાનું છેલ્લું પુસ્તક “ સિતમની ચક્કીમાં ” છપાય છે. તે એક યુવાનના સ્વપ્નના ધગશવાળા વિચારો છે. આ પુસ્તક આ સાલનું છેલ્લું પુસ્તક હોવાથી ગ્રાહકોને અઠવાડીયા પછી વિ. પી. કરી મોકલવામાં આવશે.

પહેલું વર્ષ

પહેલા વર્ષની શરૂઆત હોવા છતાં આ માળાનાં પુસ્તકો જનતાને ઘણાજ ઉપયોગી ગણાયા છે. માળાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં મેટરની ખાસ સામગ્રી એકઠી કરેલી નહિ, અને તેથી વચ્ચગાળે ત્રણ પુસ્તકોને તૈયાર કરાવતાં જરા મોડું થયું હતું. છતાં વર્ષ આખરે પૃષ્ઠ સંખ્યા અને મુદત બધું ભેગું થઈ જાય છે.

અત્યાર સુધીના બહાર પડેલાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાશે કે પુસ્તકો એન્ટીક કાગળ, સફાઈદાર છાપ, મજબૂત બાઈન્ડીંગ તથા જરૂર જણાતાં ચિત્રો આપીને તૈયાર કરેલાં છે. એકંદરે પુસ્તકોનું ગેટપ બને તેટલું સારું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ માળાના પુસ્તકો માટે અત્યાર સુધીમાં પેપરો અને માસિકોના રીવ્યુ આવી ગયા છે. તેથી તથા માળાના ગ્રાહકો તરફના સંતોષથી જણાય છે કે સાહિત્ય ઘણુંજ ઉપયોગી અપાય છે. આમ હોવાથી લાગે છે કે મારી સેવાની કંઈક કદર જનતામાં થઈ છે અને તેથી સંતોષ માની વધારે ઉપયોગી સાહિત્ય જનતા પાસે મૂકવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું.

આ સાલમાં મારા મિત્રોએ મને ગ્રાહકોની સંખ્યા મેળવી આપવા ઘણોજ ઉપયોગી સાથ આપ્યો છે. અને મારી મહેનત માટે પૂછવું શું? છતાં ગ્રાહકોની સંખ્યા માળા પોતાનું ખર્ચ ઉપાડી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી. તોપણ માળાનું કામ આગળ ધપાવ્યે જાઉં છું, અને આશા છે કે માળા આ સાલમાં ગ્રાહકોની સંખ્યા પૂરી મેળવી બરાબર પગભર થઇ જશે. માળાના ગ્રાહકો તે કાર્યમાં બનતો સાથ આપશે એમ ઇચ્છું છું.

આ માળા જનતાને ઉપયોગી મેટર મેળવવા માટે લેખકોને પુરસ્કાર આપવા યત્ન કરે છે. કાગળ ઉંચી જાતના, છપાઈ સુંદર અને બાઇન્ડીગ મજબૂત તેમજ ટાઇટલના કાગળ પણ સારી જાતના વાપરી પુસ્તકો તૈયાર કરવા પાછળ ખૂબ ખર્ચ કરે છે. છતાં ઉત્તમ સાહિત્ય જનતાને આપે છે. આટલી હકીકત પછી જણાવી દેવું જોઇએ કે આટલું ભારે ખર્ચ કરીને પણ ઘણું જ સસ્તું વાંચન અપાતું હોવાથી માળાને પગભર કરવા માટે ગ્રહકોનું સંખ્યા બળ મોટું જોઈએ.

આ માળાનું લવાજમ રૂા. ૩) ત્રણ છે. તેમાંથી આ સાલમાં ગ્રાહક દીઠ પોસ્ટેજનું ખર્ચ ૦–૧૦–૦ આના થયું છે. તે જતાં રૂા. ૨–૬–૦માં ૧૦૦૦ પૃષ્ઠનું વાંચન આપ્યું છે. અને તેથી કહેવું જોઈએ કે વધારેમાં વધારે ખર્ચ કરવા છતાં સસ્તામાં સસ્તી કિંમતમાં સાહિત્યનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે. ગ્રાહક સંખ્યાનું બળ વધશે તો આથી પણ સસ્તું આપવાની માળા ઉમેદ ધરાવે છે.

જુદી જુદી જાતનું ઉપયોગી સાહિત્ય કેમ આપાયું છે તે આ સાલના પુસ્તકો જોવાથી ગ્રાહકોના જાણવામાં આવ્યું હશે. પુસ્ત પહેલું: સબરસ—મીઠાનો ઇતિહાસ છે. બીજું: જવાહર નેહરૂ—જીવન ચરિત્ર છે. ત્રીજું: ફાંસી—જેલજીવન અને ફાંસીને માંચડે જતાં મનુષ્યના વિચારો—નિબંધ ના રૂપમાં છે. ચોથું: રાજ્ય આવક વેરો અને આપણી દરિદ્રતા—આ સરકારના રાજ્ય તંત્ર માટે આવક અને ખર્ચ માટેના ઐતિહાસીક ચોકસ આંકડા કેટલીક ઉપયોગી રીતે આપ્યા છે. તેમાં ખર્ચનો ખોટી ઉડાઉગીરીથી હિંદ દેશની દરિદ્રતા આવી છે તે આપ્યું છે. પંચમું: સ્વરાજ્ય સેવકો—ટુંકું જીવન ચરિત્ર પાંચ નેતાઓનું સરસ રીતે ઉતાર્યું છે. છઠ્ઠું: અરવિંદઘોષના પત્રો—આ પત્રો એટલે મહાન વિચારો છે. સાતમું: પુરસ્કાર અને બીજી વાતો—વાંચતાં જ માણસના વિચારોમાં આનંદ સાથે શુદ્ધ પ્રેમ અને જુદી જુદી જાતની લાગણી ઉત્પન્ન કરતી ન્હાની બોધ દાયક વાતો છે. આઠમું: કાયદાની આંધી—આમાં કાયદા અને વ્યવસ્થાના નામ હેઠળ કઈ જાતના અન્યાયો થાય છે તે વિચારો ઘણી જ સરસ રીતે વર્ણવ્યા છે. નવમું: નવવિધાન—આ સમાજીક નવલકથામાં રંગદર્શી અને નૈસર્ગિક કુટુંબ જીવનના કરૂણ, મધુર ચિત્રો આપ્યા છે. દસમું: છેલ્લું પુસ્તક સિતમની ચક્કીમાં—[એક સ્વપ્ન] અત્યારનો સમાજ ચકકીમાં કેવો પીસાઈ રહ્યો છે. તે ધગતા અંગારા જેવા વિચારો ઉતાર્યા છે.

આ રીતે જુદી જુદી જાતનું સાહિત્ય જુદા જુદા લેખકોના હાથથી તૈયાર કરાવી, તેની ખાસ ઉપીયોગીતાની દ્રષ્ટી જાળવીને જ માળાના પુસ્તકો આપવામાં આવે છે.

બીજું વર્ષ:

ઉપર મુજબ પહેલા વર્ષની કારકિર્દી જણાવ્યા પછી આ માળા ધીરજથી પોતાનું કાર્ય આગળ વધારવની ઉમેદ રાખે છે. અને ગ્રાહક સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં વધવાની ઉમેદ રાખે છે. વધારે સસ્તું કરવા માટે ગ્રાહક બળ ઉપર આધાર છે. અમને આશા છે કે ચાલુ ગ્રાહકો ચાલુ રહી, પોતાના મિત્રોને ગ્રાહક બનાવી પહેલા વર્ષમાં મદદ કરી છે; તે પ્રમાણે આ સાલમાં પણ વધારે ફાળો આપશે.

આ સાલમાં આપવાનું સાહિત્ય ઘણું જ ઉત્તમમાં ઉત્તમ આપવાની યોજના ઘડી છે અને વિદ્વાન લેખકોતા હાથથી તે તૈયાર કરવાની ગોઠવણ કરી છે—એટલે માળાના આ સાલના પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી આપવામાં આવશે. તે માટે અત્યારની લડતને પરિણામે પુસ્તકોની નામાવળી રજુ કરી શકતા નથી. પ્રેસ એકટના કારણથી આપવા ધારેલ પુસ્તક માટે ચોક્સ વચન પાળી શકાય તેવું નથી.

પહેલું પુસ્તક તો હ. મ. પયગમ્બર સા.નું જીવનચરિત્ર શ્રી. ઇમામ સાહેબના હાથથી તૈયાર થયેલું છપાય છે.

બીજુ પુસ્તક રશીયન સાહિત્યનું છે. એ રીતે ક્રમવાર આપવામાં આવશે.

માળાના પુસ્તકો એન્ટીક કાગળ, સફાઈદાર છાપ, મજબૂત બાઈન્ડીંગ, અને જરૂર જોઈતાં ચીત્રો મૂકીને સરસ ગેટપના ગ્રાહકોને આપવામાં આવશે.

મને આશા છે કે મારા કામ પાછળ મીઠી નજર રાખી આવા ઉપયોગી સાહિત્યનો પ્રચાર કરવા માટે ગ્રાહક ગૃહસ્થો પુરતો સહકાર આપશે. મિત્રો અને સ્નેહીઓને તે માટે કહેવાનું શું હોય?

આઇતવાર બઝાર—**નાગપુર**
માગશર વદી ૧૨ ને મંગળવાર
સા. ૧૯૮૮

જયંતીલાલ દોશી

નવયુગ ગ્રંથમાળાના

: ગ્રાહકોને ખબર :

નવા વર્ષનું લવાજમ વિ. પી. થી લેવામાં આવશે : માટે સૂચના વાંચો

૧ આ પુસ્તક પછી માળાનું છેલ્લું પુસ્તક વિ. પી. કરી લવાજમના રૂા. ૩) વસુલ કરવામાં આવશે. (વાંચો પૃષ્ઠ ૯૭) એટલે આ પુસ્તક મળ્યા પછી આઠ દિવસની અંદર નવા વર્ષનું લવાજમ મ. ઓ. થી મોકલાવી આપશો, તો વિ. પી. ખર્ચનો આહકો ફાયદો થાશે. પોસ્ટ ખાતાને આટલો પણ ખોટો લાભ નહિ આપવા માટે આપનું તે તરફ લક્ષ ખેંચું છું.

૨ આ આપને અમારા તરફથી છેલ્લા ખબર છે તેમ સમજી લેવા, અને કદાચ કોઈ કારણથી ગ્રાહકની ઇચ્છા નવી સાલમાં ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવાની ન હોય તો તેવા ગ્રાહકોએ અમને તરત પોસ્ટથી ખબર લખી દેવા. એટલે છેલ્લું પુસ્તક સાદા બુક પોસ્ટથી મોકલાવી આપવામાં આવશે.

૩ માળાના લવાજમની રકમ વસુલ કરવા માટે છેલ્લું પુસ્તક "સિતમની ચક્કીમાં—" રૂા. ૩–૩–૦ નું વિ. પી કરી મોકલવામાં આવશે. મ. ઓ. ખર્ચના ૦–૨–૦ મળી રૂા. ૩–૫–૦ ભરી વિ. પી. છોડાવી લેવું. જે ગ્રાહકનું વિ. પી. પાછું આવશે તેને ૦–૩–૦ ની પોસ્ટની ટીકીટો મોકલવી પડશે. તો જ છેલ્લું પુસ્તક બુક પોસ્ટથી મોકલવામાં આવશે.

૪ જે ગ્રાહક લવાજમથી પોતાના પૈસા મોકલાવે તેને કુપનમાં ગ્રાહક નંબર તથા પુરૂં શીરનામું નામ તથા ઠેકાણા સાથે લખી જણાવવું.

૫ અમદાવાદના ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ રૂબરૂમાં ભરી જવું. લવાજમની રકમ વખતસર નહિ આવે તો છેવટે વિ. પી. કરવામાં આવશે.

૬ દેશાવરના ગ્રાહકોએ નવા વર્ષનું લવાજમ તરતજ પોસ્ટલ ઓરડરથી મોકલાવી આપવું.

૭ આવા પોસ્ટની મોંઘવારીના વખતમાં ગ્રાહકો પોસ્ટનું નકામું ખર્ચ કરાવશે નહિ, તેમજ ઉપરની સૂચનાનો બરાબર સવેળા ઉપયોગ કરશે એમ ઇચ્છીએ છીએ. પ્રકાશક: